

“ÜÇ NOKTALI FE” HARFİNİN SES KARŞILIĞI Oğuzların /w/ Karahanlıların /v/ Ünsüzü Kullanımı

F. Yelda ŞAHİN*

Özet:

Karahanlı dönemi eserlerinde üç noktalı fe harfine (ف) rastlanmaktadır. Dönem üzerine yazılan birçok akademik yayında ف harfinin çift dudaksıl /w/ sesini gösterdiği savunulmuş ve bu harfin varlığına dayandırılarak Karahanlı (Hakaniye) ve Harezm Türkçesinde /w/ sesi, Oğuzcada ise /v/ sesi bulunduğu öne sürülmüştür. Oysa Kaşgarlı, Oğuzların و yani /w/ kullandıklarını, buna karşılık arı Türkçe konuşanların, yani Karahanlıların, “mahreci be ile Arap fe’si arasında olan bir fe” kullandıklarını belirtmektedir. Kaşgarlı ayrıca bu sesi “yumuşak fe” olarak adlandırmaktadır. Kaşgarlı’nın terminolojisi göz önünde bulundurulduğunda bu ifadelerden /f/ sesinin ötümlüsünü, yani dış dudaksıl /v/ sesini kastettiği sonucu ağırlık kazanmaktadır. Kaşgarlı’nın tanımı bir yana bırakılsa bile, Karahanlıların alfabeğe yeni bir harf ekleme gereği duyması için o harfin ses karşılığının Arapçada bulunmaması gerektiği açıktır. Arapçada /w/ sesi vardır ve و harfiyle gösterilmektedir. Buna karşılık dış dudaksıl /v/ sesi bulunmaz ve alfabede bir karşılığı yoktur. Bugünkü Oğuzların (batı kolunun) و harfini /v/ okuması tartışma konusu açısından geçerli bir argüman değildir, çünkü Oğuz olmayan Kaşgarlı Divan’ı Arapça olarak ve Arapların anlayacağı şekilde yazmıştır.

Kaşgarlı’nın Oğuzların /w/ kullandığı savı iki şekilde açıklanabilir: 1) Kaşgarlı’nın çağdaşı tüm Oğuzlar veya eserindeki verileri topladığı Kaşgar’dan Bağdat’a uzanan yolculuğunda karşılaştığı Oğuzlar /w/ kullanıyorlardı. Nitekim bugün de Oğuzcanın doğu kolu olan Türkmencede /w/ sesi bulunmaktadır. 2) Geniş bir coğrafyada üstünlük kuran Oğuzların hükmettiği tebaa bir örnek değildi, içlerinde farklı Türk boylarından ve yerel halklardan insan toplulukları barındırıyordu. Muhtemelen Kaşgarlı bu farklı unsurları da siyasi bağlılıklarından dolayı Oğuz olarak adlandırıyor. Nitekim

* Yıldız Teknik Üniversitesi SBE Eski Türk Dili YL öğrencisi, yelda.sahin.etd@gmail.com

1 Makalede sesleri göstermek için Uluslararası Ses Alfabeti IPA kullanılmıştır. Türk yazı alfabetinden farklı olduğu durumlarda karışıklığa yol açmamak için harf de belirtilmiştir: ay sözcüğündeki y /j/, aç sözcüğündeki ç /tʃ/ gibi.

Kaşgarlı Oğuz boyları arasında bir Peçenek boyu saymaktadır. Bu boy, diğer Peçenek boylarıyla battıya göç etmek yerine Oğuz hâkimiyetini kabul ederek yerlerinde kalmayı tercih eden halk olmalıdır. Göç etmeyi reddetmeleri içlerinde yerli unsurlar bulundurmalarına bağlanabilir. Peçenek dilinin Kıpçakça ile ortak karakteristikleri olduğu öne sürülmüştür. /v/ yerine /w/ sesinin bulunduğu dillerin çoğu bugün Kıpçak grubunda kabul edilmektedir. Kaşgarlı'nın Oğuz özelliği olarak saydığı ama Oğuzcadan çok Kıpçak dil ve diyalektleri ile uyuşan başka bazı ses özellikleri de (söz başı c /dʒ/ gibi) bulunmaktadır.

Her durumda Kaşgarlı Karahanlıların değil kendi zamanındaki Oğuzların /w/ kullandıklarını söylemektedir.

Anahtar Kelimeler:

Karahanlı, Harezmi, Oğuzlar, üç noktalı fe, Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati't-Türk, çift dudaksız, diş dudaksız

Phonetic Value of fa' with Three Dots /w/ for Oghuz and /v/ for Karakhanid

Abstract:

Karakhanids extended Arabic alphabet by adding a new letter: fa' with three dots (ف). Many scholars claimed that this letter signifies /w/, and just because this letter occurs in texts of the period, they believed that Karakhanid and Khwarezmian had bilabial /w/ phoneme while Oghuz had labio-dental /v/. Kashgari, however, indicates that the Oghuz articulates ۋ namely /w/, while the speakers of pure Turkish, namely Karakhanids, articulates “a fa' which is articulated between real ba' and Arabic fa'”. He also names this phoneme as “soft fa'”. Considering Kashgari's terminology, what he seems to mean by this definition and naming is voiced equal of /f/ which is labio-dental /v/. Even without the Kashgari's words, basic logic tells us that to need a new letter, Karakhanids must had not been able to find that sound in Arabic and corresponding letter in Arab alphabet. Arabic doesn't have a /v/ sound and a sign to signify it; but the letter ۋ representing bilabial glide /w/ is already there. The argument that contemporary (west) Oghuz speakers read ۋ as /v/ is irrelative, because Diwan was written by Kashgari who was not an Oghuz, and for Arabs in Arabic.

One way to explain Kashgari's claim about /w/ that all of the Oghuz of his era, or the ones he met on his way from Kashgar to Baghdad were articulating /w/. It makes sense when we consider that contemporary Turkman which belongs to east branch of Oghuz including Iraq Turkman dialect has [w]. We can also inquire who were the people Kashgari referred by the name Oghuz. Possibly peoples living under the Oghuz rule, either originally from other Turkic clans or local peoples were referred as Oghuz by Kashgari. Kashgari lists Oghuz tribes; and Pecheneg is among them. These Pechenegs should be the ones who did not migrate to the west and accepted the Oghuz rule. Maybe the reason they rejected to move was that they were mingled with local peoples. Pecheneg is considered as a Kipchak-like dialect. It is a known fact that some phonological features which Kashgari indicates as Oghuz characteristics (e.g. /dʒ/ in word-initial position) are more akin to Kipchak. Peoples who have /w/ instead of /v/ are mostly from Kipchak origin.

Anyway, Kashgari indicates the Oghuz were the ones who had /w/ in their language, not the Karakhanids.

Key Words

Karakhanids, Khwarezmian, Oghuz, fa' with three dots, Mahmud Kashghari, Diwanu Lugati't-Türk, bilabial, labio-dental

1. Giriş

Giriş bölümünde sorunun ne olduğu ortaya konacak; makalenin asıl bölümlerinde kullanılan terimler, tanımlar ve benzeri kullanımlar açıklanacak; ses özellikleri ve gösterim şekilleri ile ilgili genel bilgilere yer verilecektir. Sonraki bölümde çift dudaksıl ۋ/w/ kullananların iddia edildiği gibi Karahanlılar mı yoksa Oğuzlar mı olduğu, Oğuzlarsa bu Oğuzların kim oldukları tartışılacaktır. Üçüncü bölümde ise Kaşgarlı'nın tanımlamaları göz önüne alındığında “gerçek be ile Arap fe'si arasında olan fe” sesinin hangi ses olabileceği üzerinde durulacaktır.

1.1. “Üç Noktalı fe” harfi

ف harfi, Türklerin İslam'ı ve dolayısıyla Arap alfabesini yeni² kabul ettikleri, Türkçeyi Arap alfabesi ile yazmanın sorunlarıyla ilk karşılaştıkları ve bu sorunlara çözüm ürettikleri, Eski Türkçe ve Soğud kökenli Uygur alfabesinden Orta Türkçe ve Arap alfabesine geçiş dönemi olan Karahanlı ve onu takip eden Harezmi dönemi eserlerinde görülür.

Bu harf, sadece Türkçe sözcüklerde (çevrül-, ev, kavuş-, sav, sev-, sevinç, suv, tavışgan, yavaş gibi)³ kullanılmıştır, hiçbir zaman Arapça sözcükler için kullanılmamıştır. Arapça kökenli sözcüklerin tamamında orijinal imla korunarak ۋ kullanılır (diwan, dewlet, sewda, wahşi, wilayet vb.⁴). Gene Arap alfabesi ile yazılan Farsçadan alıntılanan sözcüklerde de (rewa, rewan, erguwan vb.) orijinal yazım korunmuştur. Arap alfabesiyle yazılmayan dillerden (Hintçe, Çince, Soğudca vb.) Türkçeye giren sözcükler genellikle ف ile yazılmışlardır ama bazen ۋ ile yazıma da rastlanmaktadır.

2 Yeni kavramı milletler tarihi açısından kısa bir süreyi nitelemektedir, yoksa elbette bir insan hayatı için uzun bir süredir Türklerin İslam'ı kabulleri sürmekteydi.

3 Bu makalede ف harfinin karşılığı olarak; el yazısında üç nokta genellikle şapka ile gösterildiği ve şapka noktaya göre daha görünür olduğu için v karakteri tercih edilmiştir. Okuyucunun gözünü gereğinden fazla yormamak amacıyla, konuyla doğrudan ilgisi olmayan durumlarda (kef-kaf, te-tı farkını göstermek için vb.) harf çevrimi yapılmamıştır. Gene okunurluğu arttırmak için, anlamın değil sesin önemli olduğu durumlarda ve eş sesli olmayan ya da eş sesli olup anlam farkının önemli olmadığı sözcükler için anlam verilmemiştir.

4 Örnekler *Kutadgu Bilig*'den alınmıştır. Karahanlı dönemine ait olduğu kabul edilen Kur'an çevirilerinde de aynı uygulama görülür.

Türkçe/Türkçeleşmiş sözcüklerde ise ف kullanımı esas olmakla birlikte, bazı sözcükler (*yalaâaç* gibi) و ile de (*yalawaç* şeklinde) yazılmıştır. Kaşgarlı Türkçe sözcüklerde temelde ف harfini kullanmakla birlikte yer yer Arap okuyucuya ف harfini و ile değiştirmenin sakıncasının olmadığını bildirmiştir. Kaşgarlı kural olarak bu durumu belli sözcüklerle sınırlandırmaz ama belli sözcükleri و başlığı altında madde başı yapmış ve özel olarak bazı sözcüklerin iki şeklini yan yana vermiştir. Kaşgarlı'nın özel olarak ikili yazımını verdiği sözcükler incelendiğinde dudaksız sesin iki ünlü arasında kaldığı ve bazen bir veya iki yuvarlak ünlü ile komşu olduğu görülmektedir (*yavâ~yawa*, *uvut~uwut* gibi). İkili yazımı olan sözcüklerin genellikle etimolojileri tartışmalıdır, başka bir deyişle kesin olarak belli bir dile götürülemez bile alıntı olmaları mümkündür, bazı sözcüklerde yüksek olasılıktır.

Clauson ikili yazımların tamamını diyalekt farkları olarak algılar fakat Kaşgarlı ikili yazımı olan sözcüklerden bir kısmının (*ewet* gibi) Oğuz ve başka boylara ait söyleyiş olduğunu belirtmişse de birçoğu için böyle bir not düşmemiştir. Ayrıca normalde ف ile yazılan bazı sözcüklerin aynı eser içinde bazen ف ile de yazıldığına rastlanmaktadır. Bu durumun (pe ve çim harflerinin tek noktalı yazılabilmesi gibi) bir yazım tercihi veya hatası mı, yoksa söyleyişte ötümlü ve ötümsüz sesler arasında geçişler olduğunun göstergesi mi olduğunu söylemek zordur.

1.2. Kaşgarlı “Üç Noktalı fe” (ف) Harfi Hakkında Ne Diyor?

ف harfinin ses değeri konusunda başvurulacak ilk kaynak şüphesiz ki Kaşgarlı'nın *Divan*'ıdır. Kaşgarlı kitabın başında Türkçedeki sesleri Arap okuyucusuna tanıtır, bu arada çeşitli Türk boylarının ama özellikle Oğuzlar ile kendi halkının söyleyiş özelliklerini ses ve biçim açısından karşılaştırır. Saydığı ses farklarından biri de /w/ sesinde görülür:

“Arı⁵ Türkçede Arap fe'si ile gerçek be'nin⁶ mahreci arasında çıkan bütün fe'leri Oğuzlar ve onlara uyanlar⁷ waw'a çevirirler; Türklerin e^v dediği onlarda ew olur. Türkler a^v derler, onlarda waw ile aw olur.” (Yazma 26-27, Matbu 33)

5 Kaşgarlı *samim* sözcüğünü kullanır. Bu sözcük Arapçada “halis, saf, katışıksız, arı, duru” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı'nın diğer sözleri ile birlikte düşünüldüğünde bu sözden “ölçünlü Türkçe” anlamı da çıkartılabilir.

6 Kaşgarlı *ba' sahih* “gerçek be, asıl be” ile standart /b/ sesini kastetmektedir. Kaşgarlı bu ifadeyi /b/ sesini, /p/ sesini tanımlayan *ba' sulba* “sert be” sesinden ayırmak için kullanır. *Arap fe*'si de standart /f/ sesidir. Kaşgarlı ف harfinden de zaman zaman *fe* diye bahseder. Bunun için /f/ sesini *Arap fe*'si diyerek ayırır. ف harfini “Türk v'si” olarak da adlandırmıştır (yazma 62).

7 Onları izleyenler, onların arkasından gidenler.

Aşağıda Kaşgarlı'nın sözleri, satır altı tercüme ile verilmiştir⁸:

وَكُلُّ فَاةٍ خَارِجَةٌ بَيْنَ عَجْرَجِي الْمَاءِ الْعَرَبِيِّ وَالْبَلَاءِ الصَّحْبَةِ فِي صَمِيمِ التَّرْكِيَّةِ فَإِنَّ الْعَرَبِيَّةَ وَمَنْ يَلْبَسُهَا تَقْبِلُهَا وَأَوَّاءُ
waw'a çevirir onlara uyanlar ve Oğuzlar halis Türkçede gerçek be'nin ve Arap fe'sinin mahreci arasında çıkan fe'lerin hepsini

نَحْوُ مَا لَيْسِي التُّرْكُ الْبَيْتِ آفٌ . وَعِنْدَهُمْ آؤُ . وَالتُّرْكُ يُسَمِّي الصَّيْدَ آفٌ . وَعِنْدَهُمْ آؤُ . بِالْوَوِّ .
waw ile aw onlarda (Oğuzlarda) aû saydı adlandırılır Türklerce . ew onlarda (Oğuzlarda) eû beyt Türklerce adlandırılan

Şekil 1. Kaşgarlı'nın üç noktalı fe harfi ile ilgili açıklamaları

Kaşgarlı bir cümleyle önümüze çözmemiz gereken iki bulmaca koymaktadır:

I. Arı Türkçe konuşanlardan farklı olarak Oğuzların /w/ sesini kullandıklarını söylemektedir.

Bu durum Anadolu ve Azeri Oğuzcası ses bilgilerimiz ile çelişmektedir. /w/ Oğuzcadan çok Kıpçakçanın kollarında görmeyi beklediğimiz bir sestir⁹. Öte yandan bu, Kaşgarlı'nın Oğuzca ile ilgili bildirdiği ses özelliklerinden bizim bilgilerimizle çelişen tek özellik değildir. Kaşgarlı başka bazı Kıpçak dil özelliklerini de (söz başı *c* /dʒ/ gibi) Oğuzlara bağlamaktadır. Kaşgarlı'nın Oğuzlar hakkındaki bu iddiası ile Oğuzca hakkındaki bilgilerimiz arasındaki çelişki nasıl giderilebilir? Muhtemel iki açıklama bulunmaktadır:

a) Kaşgarlı zamanında yaşayan tüm Oğuzlar veya bazı Oğuz boyları [w] sesini (ve belki başka bir çift dudaksız ses olan sürtünmeli [β] sesini) kullanıyorlardı. Nitekim Oğuzcanın doğu kolu olan Türkmencede bugün çift dudaksız /w/ sesi (hem Arapça-Farsça, hem de Türkçe sözcüklerde) varlığını sürdürmektedir (*dowam* “devam”, *wicdan*, *gowşak* “gevşek”, *kowala-* vb.). Irak'ta yaşayan Oğuzlar (Türkmenler) de /w/ sesini kullanmaktadır. Kaşgarlı zamanın halifesine eserini takdim etmek için Bağdat'a gittiğinde, sayıları yüz yıllar içinde aşama aşama artan ama en eskileri Emevîlerin ilk zamanlarından beri orada yaşayan Türkmenler bulunuyordu. Kaşgarlı Oğuzlar diyerek Türkmen gruplarını kastetmiş olabilir. Kaşgarlı'nın sözlerinin tüm Oğuzları kapsadığı kabul edilirse Türkiye ve Azeri Oğuzcasında 11. yy.dan sonraki yüzyıllarda /w/ > /v/ geçişi, yani dudaksız seslerde bir düzleşme ve sızıcılaşma görüldüğü sonucu ortaya çıkar. Bu da çeşitli milletlerin dil tarihinde gözlemlenen doğal bir gelişimdir.

8 Burada fonu beyaz olduğu için matbu nüsha kullanılmıştır. Aşağıda yazmanın tıpkıbasımının ilgili bölümü de alıntılanmıştır. Yazmada, cümlenin başındaki *küllü fâ'in* “her fe” ifadesinde *fâ* yazımı farklı görünmektedir.

9 Eski Kıpçakçanın çağdaş uzantılarının çoğunda yarı ünlü /w/ sesi eriyerek yuvarlak ünlüye veya diğer sızıcı /y/ sesine dönüşmüştür. Bazı sözcüklerde mesela Kazakça *üy* “ev” sözcüğünde /w/ sesi görünmez, baştaki ünlünün dudaksızlaşması ile *ew* > *iww* > *üwi* > *üy* veya *öy* geçişi gerçekleşmiştir (Clauson 1972: 3). *awla-* “avla-” fiilinde ise *w* korunmuştur (“av” anlamında başka bir sözcük kullanılmaktadır). Var olan /w/ sesi ise genellikle Eski Türkçe /g/ sesinden dönüşmüştür.

Bu yaklaşım Kaşgarlı'nın çift dudaksıl ۋ ile ilgili sözlerini aydınlatır gibi görünmekle birlikte Oğuzca ile ilgili açıklanamayan diğer iddialarını karanlıkta bırakmaktadır.

b) Bizim bugün Oğuz boyu kabul etmediğimiz bazı topluluklar siyasi bağılıkları nedeniyle Kaşgarlı'nın zamanında Oğuz sayılıyordu. Kaşgarlı'nın Oğuzların söz başında c /dʒ/ kullandıkları iddiası, onun Oğuz tanımının bizim bugün Kıpçak grubu altında tanımladığımız bazı boyları da içine aldığını düşündürmektedir. Aynı şekilde geçmiş zaman ekinin Oğuzlarda {-dA} şeklinde geniş ünlülü olduğu iddiası ve Türkçenin bilinen hiçbir evresinde böyle bir özellik görülmemesi de Kaşgarlı'nın; önce Peçeneklerin sonra onlarla birlikte Oğuzların içinde erimiş yerli halkların söyleyiş özelliklerini de Oğuz başlığı altında değerlendirdiğini akla getirmektedir.

II. Arı Türkçede bulunan, Arapçada bulunmayan, ڤ ile gösterilen ve boğumlanma noktası be ile fe arasında olan bir *f* sesinden bahsetmektedir.

Kaşgarlı'nın başka bazı yerlerde “yumuşak¹⁰ fe” olarak adlandırdığı bu ses hangi sestir? “be ile fe arası” çıkış noktası ve “yumuşak fe” tanımı Kaşgarlı'nın terminolojisi, anlatım özellikleri göz önünde bulundurulduğunda nasıl anlamlandırılmalıdır?

Makalenin ilk kısmında, öncelikle Türkoloji çevrelerinde genel kabul gören Kaşgarlı'nın Karahanlıların /w/, Oğuzların ise /v/ kullandığını söylediği iddiasının gerçeği yansıtmadığı ortaya konularak Kaşgarlı'nın Oğuzlar ile kimi kastettiği konusunda görüşler öne sürülecektir. İkinci kısımda ise ڤ harfinin ses değerinin ne olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.3. Dudaksıl Sesler ve ڤ Harfinin Muhtemel Ses Karşılıkları

Dünya dillerinde birçok dudaksıl ses bulunmaktadır. Bunlardan Türkçede bulunan sesler tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Dudaksıl Sesler

	Çift Dudaksıl (bilabial)	Diş Dudaksıl (labio-dental)
Burunsul/nazal (nasal)	m	ɱ
Patlamalı (plosive)	b / p	

10 *Rakik* sözcüğü, aynı *yufka* sözcüğü gibi ilk anlamı *ince* olmakla birlikte “yumuşak kalpli, yufka yürekli” anlamına da geldiğinden “yumuşak” olarak da çevrilebilir. Ayrıca ötümlü seslerin de aralarında olduğu zayıf (düşük enerjili) sesler için kullanılan Latince *lenis* sözcüğü de yumuşak anlamı taşır. Kaşgarlı bu sözcüğü *sulba* “sert” sözcüğünün karşıtı olarak kullandığından ve geleneksel olarak *ince/kalın* sıfatları ünlüler ve *sert/yumuşak* terimleri ünsüzler için kullanıldığından burada *yumuşak* çevirisi tercih edildi. Dankoff ve Kelly ise sözcüğü temel anlamına uygun olarak *thin* “ince” diye çevirmektedirler.

Sürtünmeli/sızıcı (fricative)	β / φ	v / f
Sürtünmesiz/yarı ünlü (approximant/semi-vowel)	w ¹¹	ʋ

Bu seslerden ötümlü, ağızsız olan ve tam kapantılı olmayan dördü ف harfinin ses karşılığı olmaya adaydır: [w, β, ʋ, v]

1.4. Ana Ses Birimleri (Phoneme) ve Alt Ses Birimleri (Allophone)

Dillerde anlam farkı yaratan sesler ana ses birimi (phoneme) olarak kabul edilirler. Örneğin günümüz Türkçesinde *av* ve *af* sözcüklerinde aynı konumda (söz sonu, /a/ komşuluğunda) olan /v/ sesi ile /f/ sesi anlam farkı oluşturmaktadır. Bu nedenle /v/ ve /f/ Türkçede ana ses birimleridir¹². Buna karşılık bir dili konuşanlar, konuşma sırasında belli seslerin komşuluğunda veya sesin söz içindeki konumuna bağlı olarak sesleri biraz farklı çıkarabilirler. Bu farklar o dilin konuşurları tarafından çoğu zaman duyulmaz¹³ ve anlam farkı oluşturmaz. Örneğin *kavun* sözcüğünde /v/ sesi iki ünlü arasındadır ve sonra gelen ünlü yuvarlaktır. Bu ortamda, sonra gelen /u/ sesine hazırlık yapan alt dudak dişe fazla yaklaşamaz ve sürtünmeye yol açmaz; böylece [v] sesi sürtünme özelliğini kaybeder, kayıcı bir sese dönüşür. Alt ses birimleri genellikle ilgili dilin yazı alfabesinde gösterilmez. Örneğin *kavun* ana ses birimleri ile göste-

11 /w/ sesini çıkarmak için dudaklar yuvarlaklaştırılırken dil de geriye, art (yumuşak) damağa çekilir, yani /w/ sesinin biri dudaklarda diğeri art damakta iki boğumlanma noktası vardır. Bu nedenle bazı kaynaklarda çift dudaksız-art damaksız (bilabial-velar), bazen de sadece art damaksız (velar) olarak adlandırılır. Özellikle Kıpçak dillerinde görülen /g/ > /w/ değişimi sesin bu art damaksızlık özelliği ile ilgilidir. Fakat makalenin konusu “ev”, “av” gibi, yazıtlarda *b* harfiyle gösterilmiş sözcüklerdeki yuvarlak ünsüzün ses değeri üzerine olduğundan burada /w/ sesinin çift dudaksızlık niteliği öne çıkarılmıştır.

12 Ana ses birimleri iki eğik çizgi arasında (/x/ gibi), alt ses birimleri ise köşeli parantez içinde ([y] gibi) gösterilir. Ana ses biriminin kendisi de aynı zamanda bir alt ses birimidir. Yani /x/ ana ses biriminin altında [x], [y], [z] gibi alt ses birimleri bulunur. Bir sesi göstermesi için x, y, z değişkenlerinin yerine ses alfabelerinden birinin ses harflerinin kullanılması gerekir. Türk Türkoloji çevrelerinde çokça yapıldığı gibi yazı alfabesinin bir harfi iki eğik çizgi veya köşeli parantez içine yazılırsa yazı alfabesindeki ses karşılığını göstermeye başlamaz. Örneğin *can* ve *için* sözcükleri /can/ ve /için/ yazılırsa birincisi “kân” ikincisi “ihîn” diye okunur. Çünkü ses alfabesinde /c/ damaksız k sesini (*kâğıt*, *kâr* gibi), /ç/ damaksız h sesini (*ihlas*, *his* gibi) gösterir.

13 İnsanlar kendi dillerinde olmayan bir sesi veya kendi dillerinde alt ses birimi olarak bulunan sesler arasındaki farkları duyamazlar. Mesela bir Türk veya İngiliz’e göre hiç benzemeyen *fû* ile *hu* heceleri Japonlar tarafından ayırt edilemez, şahsen de deneyimlediğim üzere ne kadar tekrar ederseniz edin iki şekilde de aynı sesi duyarlar. Aynı şey /l/ ve /r/ için de geçerlidir. Seslerin çıkış yeri ve niteliği üzerinde özel olarak çalışmamış bir Türkçe konuşuru da /β, ʋ, v, w/ seslerinin tamamını /v/ gibi duyacak ve duyduğunu yazması istenirse *v* ile yazacaktır. Bu seslerin hepsinin dudaksız ve ötümlü olması aralarındaki farkın duyulmasını çok güçleştirmektedir.

rildiğinde /kavun/ şeklinde yazılırken alt ses birimleriyle [k^hawun] şeklinde gösterilir. Oğuzcanın bir kolu olan çağdaş Anadolu Türkçesinde ana ses birimi dış dudak sürtünmeli /v/ olmakla birlikte yukarıdaki tabloda belirtilen tüm sesler alt ses birimi olarak görülmektedir¹⁴. Bunun dışında bir yabancı dilden alıntı sözcükler o dilde eğitim görenler tarafından kaynak dildeki aslı gibi telaffuz edilebilir ve alfabe uygunsa aslı gibi yazılabilir; Washington adının Türkçede Vaşington şeklinde yazılıp okunması ama iyi İngilizce bilenler tarafından ilk sesin daha yuvarlak söylenmesi gibi.

Ana ses birimleri ve alt ses birimleri dilden dile değişiklik gösterirler. Bir dilde bir ses ana ses birimi iken başka bir dilde alt ses birimi olabilir veya o dilde hiç bulunmayabilir. Örneğin İngilizcede /v/ ile /w/ sesleri anlam farkına yol açtıkları için (vest-west, veil-wail, vine-wine gibi) ana ses birimleridir. Arapçada /v/ sesi yoktur, /w/ sesi vardır.

Kaşgarlı “iki mahreç arasında olduğunda ف harfinin و ile değiştirilmesinde sakınca olmadığı” bilgisini verir ve örnek olarak *uṯut~uwut, eṯet~ewet, yalawaç~yalawaç, yaṯa~yawa* gibi sözcüklerde ف harfinin و ile değiştirilebileceğini (yazma 54) belirtir. Kaşgarlı hiçbir zaman bu iki harfi karşı karşıya getirmez (contrast), başka bir deyişle ف yazımına karşılık و yazımında anlamın değiştiğini söylemez, aksine bu harf değişimlerinin bir anlam ayrımına neden olmadığını vurgular. *Divan*’daki yazım özellikleri, yani Arapça sözcüklerde düzenli olarak و harfi kullanılırken Türkçe sözcüklerde ف harfinin ana karakter olarak kullanılması ama bazen aynı sözcüğün و ile de yazımına yer verilmiş olması Karahanlı Türkçesinde ana ses biriminin dış dudaksız sürtünmeli /v/ olduğunu, ama alt ses birimi olarak belli durumlarda [w] alt ses biriminin ortaya çıktığını düşündürmektedir. Bu durum bire bir değilse de, büyük ölçüde bugünkü Türkçe ile uyum içindedir.

1.5. Çağdaş Oğuzlarda Ana ve Alt Ses Birimi Olarak, Tam Kapantılı Olmayan Ağzısl Dudaksız Ötümlü Seslerin ([w], [β], [v], [v]) Dağılımı

Türkmençe, Azerice, Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi¹⁵, Horasan Türkçesi, Harezm Oğuz diyalektleri Oğuzcanın dallarını oluşturur (Tekin ve Ölmez 2014: 145). Doğu ve Batı olarak iki ana kola ayrılabilir.

14 Türkçedeki seslerin nitelikleri için bkz. Göksel 2005, Taylan 2015.

15 Talat Tekin Azerice yerine Azeri, Türkiye Türkçesi yerine sadece Türkçe adlandırmalarını ve Gagavuz adını v’siz yazmayı tercih eder.

1.5.1. Batı Kolu

Oğuzcanın batı kolunun konuşurlarını nüfusça büyük ölçüde Türkiye Türkleri ile Azeriler oluşturur. Hem Azericede hem de Türkiye Türkçesinde ana ses birimi diş dudaksıl /v/ sesidir.

1.5.1.1. Çağdaş Ölçünlü Türkiye Türkçesi

Göksel ve Kerslake, tam kapantılı olmayan dudaksıl ötümlü seslerin çağdaş Türkçedeki dağılımıyla ilgili şu bilgileri verirler: “Türkçede *tavuk*, *kavun*, *havuç* gibi sözcüklerde [ω], *vücut*, *vur-*, *ov-*, *döv-* gibi sözcüklerde [β], *virgül*, *vatan*, *ev*, *tava* gibi sözcüklerde ise /v/ [v] kullanılmaktadır. [ω] çift dudaksıl kayıcıdır, iki ünlü arasında ve bu ünlülerden biri, genellikle sonra gelen ünlü, yuvarlak olduğunda görülür. [β] ötümlü çift dudaksıl sürtünmelidir, o da yuvarlak ünlüler ile birlikte ama iki ünlü arasında olmadığı (yani sözcük başı veya hece sonunda geldiği durumlarda) görülür. [ω] ile [β] arasındaki fark çok belirsizdir ve bazı konuşurların konuşmalarında duyulmaz. [v], ötümlü diş dudaksıl sızıcı diğer her yerde görülür.” (Göksel ve Kerslake 2005: 6). Taylan ise /v/ ana ses biriminin iki ünlü arasında kaldığı ve bu ünlülerden biri yuvarlak olduğu durumda (*tavuk* sözcüğü gibi) diş dudaksıl kayıcı [v] alt ses birimine dönüştüğünü savunur; aynı konumda çift dudaksıl kayıcı [ω] kullanıldığını savunan Göksel ve Kerslake’den bu noktada ayrılır (Taylan 2015: 29). Her durumda yuvarlak ünlülerle çift dudaksıllaşmanın, iki ünlü arasında kayıcılaştırmanın çağdaş ölçünlü Türkçe için de geçerli olduğu görülmektedir. Ancak ana ses birimi diş dudaksıl sürtünmeli /v/ sesidir. Diğer sesler bu sesin belli koşullar altında ortaya çıkan alt ses birimleridir.

1.5.2. Doğu Kolu, Türkmençe

Türkmençe tek başına Oğuzcanın Doğu kolunu oluşturur (Tekin ve Ölmez 2014: 146). Kiril alfabesinin kullanıldığı dönemde Б (*b*) harfi hem /b/ sesini, hem de onun sürtünmeli alt ses birimi [β] sesini; в (*v*) harfi ise Rusçadan alıntı sözcükler dışında /w/ sesini göstermek için kullanılmıştır. Dolayısıyla yazım seslerin niteliğini tespit etmeye yardımcıdır. Türkmençe kısmı Youssef Azemoun tarafından hazırlanan karşılaştırmalı sözlükte Kiril alfabesinde в (*v*) yazılan harfin Latin alfabesine çevrimi *w* ile yapılmıştır. Ayrıca /w/ sesinin alıntı sözcüklerde bile ünlüleri yuvarlaklaştırdığı (ör. *dowam* “devam”) görülmektedir (Öztopçu vd. 2016). Türkmençede söz konusu seslerle ilgili farklı kaynaklarda verilen bilgiler в (*v*) harfinin çift dudaksıl /w/ sesini gösterdiği konusunda birleşmekle birlikte /v/ sesinin varlığı ve konumu konusunda çelişmektedir.

Hanser ve Clark, Kiril alfabesinde в (*b*) ile gösterilen sesin söz başında /b/, iki ünlü arasında ve ünsüzden sonra [v] olduğunu; в (*v*) ile gösterilen sesin ise (Rusçadan alıntı sözcükler dışında) çift dudaksıl *w* olduğunu söylerler

(Hanser 1977: 23; Clark 1998: 38). Hanser /w/ sesinin belli konumlarda ortaya çıktığını söylerken Clark her konumda görüldüğünü söyler. Verdikleri örnekler genellikle alıntı sözcükler olmakla birlikte Hanser *sıw* ve doğrudan konumuzla ilgili olan *aw* sözcüğünü /w/ kullanımına örnek vermiştir.

Schönig bu sesi doğrudan çift dudaksız kayıcı (bilabial glide) /w/ olarak tanımlamıştır. Ör: *aw* “av”. Schönig /v/ ve /f/ seslerinin konuşmada yaygın olmadığını belirtmektedir (Schönig 2006: 261-263). Bazin de orijinali 1958’de yayımlanmış olan makalesinde: “v sesi (İngilizcenin w’si gibi) çift dudaklıdır” der (Bazin 1988: 9). Bunlar dışında Türkmencede *ev* sözcüğünün *öy* şeklinde yuvarlaklaşması daha önceki bir dönemde /w/ sesinin varlığına işaret etmektedir (Clauson 1972: 3).

Korkmaz, “Yazımda -b- ile gösterildiği hâlde, iç sesteki -b-’ler -v- okunur: *oba*>*ova*, *dabara*>*davara* gibi. Yalnız bu v, bir dış-dudak v’si değil, çift dudak v’sidir” (Korkmaz 2013: 202) der. Sn. Korkmaz aynı eserin 57.sayfasında /β/ sesini “çift dudak b’si” olarak adlandırdığına göre burada “çift dudak v’si” deyimiyile /w/ sesini anlatmaya çalışmaktadır. Ana dili de Türkmençe olan Türkmençe uzmanı Y. Azemoun ise aynı sözcükleri aşağıda alıntılanan sözlerinde sürtünmeli /β/ sesinin kullanımına örnek vermektedir.

Görüldüğü gibi sayılan kaynakların hepsi Türkmencede /w/ sesinin varlığını kaydetmekte ama bazı kaynaklar /v/ sesinin de bazı konumlarda görüldüğünü savunmaktadırlar. Konuyu aydınlatması için görüşüne başvurduğum Sn. Youssef Azemoun; “Türkmencede (konuşmada) aşağıdaki seslerden hangileri bulunmaktadır? (i) dış dudaksız sürtünmeli/sızıcı (labio-dental fricative) /v/; (ii) çift dudaksız kayıcı (bilabial glide) /w/; (iii) çift dudaksız sürtünmeli (bilabial fricative) /β/” şeklindeki soruma: “1. Türkmencede /v/ sesi yoktur. Onun yerine daima /w/ kullanılır. Bu ses (/v/) ancak yabancı kökenli sözcüklerde kullanılır (Kiril alfabesinde vardı, bugünkü alfabede ise *w* şeklinde yazılır). /v/ sesi Türkmenleşen bazı kavimlerin konuşma dilinde duyulabilir. Hakiki Türkmen boylarının dilinde bu ses asla yoktur. 2. Türkmencede /w/ sesi kulanır. Edebi dilde bu sestem önce gelen kısa ünlüler yuvarlaklaşır: *sav-* > *sow-*, *evir-* > *öwür-*, *devlet* > *döwlet*. Yomut Türkmenlerinde ise /w/ sesinden önceki kısa ünlü düz telaffuz edilir: *saw-*, *ewir-*, *dewlet* gibi. 3. Türkiye’de Türkmençe metinlerde kullanılan /v/ sesi yanlıştır. Bu ses Beta (β) ile gösterilmelidir. *oba*, *yabşır-*, *sabır*, *dabara* “merasim” gibi örneklerde *b*, /b/ ile /v/ arasındaki bir sesle telaffuz edilir. Türkmencede /b/ sesi yalnız sözcük başında ve /p/ sesinden sonra gelen hecenin başında vardır, başka yerde [β] şeklinde gösterilen /b/ ile /v/ arasında bir sesle telaffuz edilir”¹⁶. Sayın Azemoun ricam üzerine

16 17.7.2017 tarihli özel yazışma.

incelik göstererek telefonda *oβa* ve *daβara* sözcüklerini seslendirmiştir¹⁷. Bu ses bir Türk (ve Almanca, Slav dilleri gibi ana ses birimi /v/ olan dillerin konuşurları) tarafından /v/ gibi duyulacak, fakat daha yuvarlak bir sestir. /w/ sesi /u/ ünlüsüne yakın yarı ünlü bir sesken, Türkmencedeki bu ses /o/ ünlüsü gibi ağzın orta açıldığı sürtümlü bir sestir. Türkiye Türkçesindeki en yakın karşılığı *ov* sözcüğünde görülür. Anlaşıldığı kadarıyla Türkmencede hece sonunda ve iki ünlü arasında [b] sesi zayıflamakta (lenition), patlama ve tam kapanma özelliğini kaybederek sürtümlü bir sese dönüşmektedir. /w/ sesi ise ana ses birimidir. Üstelik bu durum (/v/ kullanılan ve /w/ bulunmayan) Farsçanın resmi dil olduğu, (aynı söyleyiş özellikleri gösteren) Azericenin de yaygın olduğu İran'daki Türkmen azınlık için bile geçerlidir. Arap coğrafyasındaki Türkmen azınlıklar¹⁸ ise hem kendi öz dillerinde hem de ülkelerinin resmi dili Arapçada /w/ kullanmakta, /v/ kullanmamaktadır. Farklı katmanlar olmakla birlikte Irak'taki Türkmen/Oğuz varlığı¹⁹ Emevi dönemine kadar gitmektedir. Kaşgarlı *Divan*'ı dönemin halifesine sunmak üzere Bağdat'a gittiğinde burada kayda değer sayıda Türkmen ile karşılaşmış olmalıdır.

Sonuç itibariyle Türkmencede çift dudaksız sürtümlü [β] ve kayıcı [w] sesleri bulunmakta, diş dudaksız [v] ise bulunmamaktadır. Dolayısıyla çağdaş Türkmençe Kaşgarlı'nın Oğuzlar ile ilgili tespitine tam olarak uymaktadır.

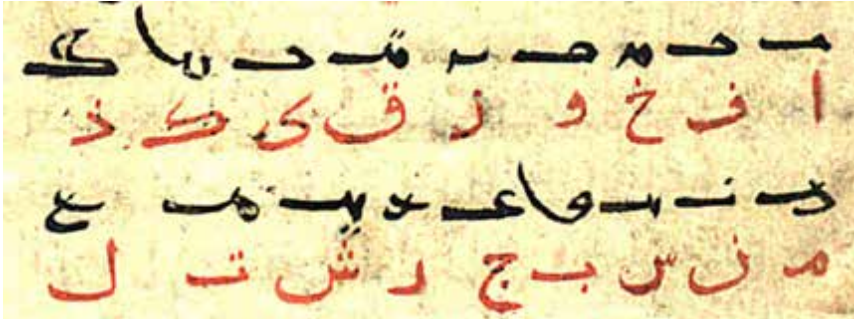
1.6. Soğud Kökenli Eski Uygur Alfabeti ve Kaşgarlı'nın Harf Eşleştirmesi

Kaşgarlı kitabın başında Türk alfabesi olarak adlandırdığı Uygur alfabesinin 18 harfini ve harflerin Arap alfabesindeki karşılıklarını vermiştir (yazma 6). Her ne kadar Karahanlılar İslamiyet'i benimsedikten sonra geliştirilmiş Arap alfabesi kullanmaya başlamışlarsa da Kaşgarlı'nın *Divan*'ın başında bir tabloda "Türk alfabesi" olarak adlandırdığı Uygur alfabesini vermesi bu alfabenin Karahanlılar tarafından bilindiğini ve geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Uygur yazım özellikleri ve mantığı Arap alfabesine geçişte bir miktar etkili olmuştur.

17 18.7.2017 tarihli telefon görüşmesi.

18 Ör. "Kerkük Türkçesinde geçen v harfi, Arapça ve İngilizce'de kullanılan w sesini verir" Atâ Terzibaşı, *Kerkük hoyratları ve mânileri*. (İstanbul: Ötüken, 1975), 294.

19 Türkmenlerin Irak'a yerleşmelerinin tarihi ile ilgili olarak Erşat Hüzmüzlü, *Türkmenler ve Irak* (İstanbul: Kerkük Vakfı Yayını, 2003), Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, (İstanbul: Ötüken, 2003) gibi eserlere başvurulabilir.

Şekil 4. Divan'da Uygur harfleri ve Arap alfabesindeki karşılıkları

Kaşgarlı'nın 4. sıradaki **ه** harfinin altına **و** harfi koyarak eşleştirdiği görülmür. **و** harfi Arapçada hem uzun *u* /u:/ sesini hem de /w/ ünsüzünü/yarı ünlüsünü göstermek için kullanılırken eski Uygur yazısında ise waw sadece yuvarlak ünlülerin yazımında kullanılmaktadır. Ünsüz olarak kullanımı az sayıda alıntı sözcük ile sınırlıdır. Kaşgarlı'nın tablosunda ikinci sıradaki **ز** harfinin altında ise **ف** harfi bulunmaktadır. Ancak bir sonraki sayfada Kaşgarlı, Türklerin dilinde bulunan ama Uygur alfabesinde gösterilmeyen yedi sesi sayarken bu seslerden birinin “Arap fe’si” yani ötümsüz /f/ sesi olduğunu belirtir. Bu durumda eserin başındaki harf tablosunda Kaşgarlı'nın fe harfiyle karşıladığı Uygur alfabesindeki harfin Arap fe’sini yani /f/ sesini değil, Kaşgarlı'nın deyimiyle Türk *v*’sini, “yumuşak fe” sesini gösterdiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı “mahreci gerçek be ile Arap fe’si arasında olan her fe” derken de bu sesi *fe* olarak adlandırmaktadır.

1.7. Orta İrani Diller (Middle Iranian) ve **ف** Harfinin Kullanımı

“Türk boy toplulukları Hsiung-nu hareketlerinin neden olduğu göçlerden, belki daha da önceden beri Orta Asya'nın İrani vaha şehir-devletleriyle temas halindeydiler. ... Orta Asya'da, bu şehir-devletleri dil bakımından üç Doğu İran grubuna ayrılmıştı: ... Harezmliler, ... Soğudça konuşanlar, ... Baktriyanca ve diğer İrani “Toharistan” dillerini konuşanlar” (Golden 1992, 189). Bu İrani kavimlerden Soğudlar ve Harezmler konumuz açısından önemlidir. Kendilerine ait dilleri ve alfabeleri bulunan, ticarete çok etkin her iki topluluk da askeri olarak üstün güç olan Türkler içinde eriyip Türkleşmişler, önce kendi dillerinin yanı sıra ikinci dil olarak Türkçe konuşurken zaman içinde kendi dillerini tamamen unutarak sadece Türkçe konuşmaya başlamışlardır. (İrani diller ve alfabeleri için Encyclopædia Iranica'nın “Iranian Languages and Scripts” maddesine bakılabilir).

1.7.1. Soğudca

Bir zamanlar İran'dan Çin'e kadar faaliyet gösteren İpek Yolu'nun en önemli figürleri Soğudların dili bugün ölü bir dildir. Yağnobi dili Soğudcanın bugün yaşayan tek uzantısı kabul edilmektedir. Soğudcanın konumuz açısından önemi Soğud alfabesinin Uygur alfabesine kaynaklık etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Soğud alfabesi ise, diğer Orta Doğu alfabeleri gibi Arami alfabesine dayanmaktadır.

Divan'ın İngilizce çevirisine katkıda bulunan ve bunun dışında da *Divan* ile ilgili çeşitli makaleleri olan Kelly'nin, aşağıda tartışılacağı üzere ف harfinin /w/ okunması gerektiği tezini dayandırdığı iki argümandan biri Soğud alfabesindeki beth (Kelly'nin adlandırmasıyla F) harfinin Soğudcada “/β/ ya da /w/” okunduğu iddiası ve Kaşgarlı da Soğud alfabesinden etkilendiğine göre Arap alfabesindeki ف harfinin Soğudcadaki F ile aynı okunması gerektiği çıkarımıdır.

Soğudcada güçlü bir sızıcılaşma eğilimi gözlenir. Bu çerçevede diğer İrani dillerdeki /b/ sesi de sürtünmeli bir sese dönmüştür. Orta İrani dilleri çalışmaları geleneksel olarak bu sürtünmeli sesi β ile gösterir ve ses tablosunda ötümsüz /f/ sesinin yanına yerleştirirler. Soğud alfabesinde ayrıca, diğer Orta Doğu alfabelerinde olduğu gibi, hem yuvarlak ünlüleri hem de /w/ sesini gösteren (matres lectionis) waw harfi bulunmaktaydı.

1.7.2. Harezmce

Önceleri Arami kökenli kendilerine uyarladıkları bir alfabe kullanan Harezmli İslamiyet'i kabulleri ile birlikte Arap alfabesine geçmişler, geçerken alfabeye ف harfini eklemişlerdir. Bu harfin Latin alfabesine harf çevrimi Soğudcada olduğu gibi geleneksel olarak β ile yapılmaktadır. Bu tercihin sebebi muhtemelen Harezmcede ف ile yazılan bazı sözcüklerin çağdaş Farsçada ب /b/ ile yazılmasıdır. β harfi tablolarda /f/ sesinin ötümlü karşılığı olarak yer almaktadır. Bu simge /b/ ile arasındaki bağlantıya işaret etmektedir. Ama sesin niteliği kesin olarak bilinmemekte, karşılaştırmalar ile bazı çıkarımlar yapılmaktadır. Bazı araştırmacılar tarafından diş dudaksıl olarak tanımlanmıştır.

1.8. Arapçada و Harfi ile Gösterilen Çift Dudaksıl Sürtünmesiz /w/ Sesi

Türkçenin aksine Arapçada diş dudaksıl /v/ sesi bulunmaz; buna karşılık çift dudaksıl, sürtünmesiz, yarı ünlü /w/ sesi bulunur. Araplar, dar yuvarlak arka ünlü /u/ sesinde olduğu gibi dudaklarını yuvarlaklaştırarak ve biraz ileriye uzatarak bu sesi çıkarırlar. Yazıya da yansıdığı gibi و /w/ ve و /j/ ünsüzleri /u/ ve /i/ ünlülerine çok yakındır. Bu nedenle bu ünsüzler *kayıcı* ve *yarı ünlü* diye adlandırılırlar. Arap alfabesindeki و harfinin ses karşılığı Uluslararası Ses

Alfabetinde (IPA) /w/ ile gösterilir. Zengin ünsüz kadrosuna rağmen Arapça- da Türkçedeki²⁰ ötümlü-ötümsüz simetrisi (*b-p*, *c-ç*, *f-v*, *k-g*, *ş-j* gibi) birçok seste görülmez. Örneğin diş dudak ünsüzü olarak sadece ötümsüz /f/ sesi bulunur. Bu durum alfabeğe de yansır. Diş dudaksıl sürtünmeli ötümsüz /f/ sesi için ف harfi bulunurken, aynı sesin ötümlüsü /v/ sesi için bir harf yoktur. Buna karşılık çift dudaksıl sürtünmesiz /w/ sesi için و harfi mevcuttur.

Tablo 2. Arapçadaki Ünsüzler. /w/ Bilabial (Çift Dudaksıl) sütununda (Kaye 2009: 564)

Table 33.1 Arabic Consonant Phonemes

	Bilabial	Labio-dental	Inter-dental	Dental	Emphatic	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Laryngeal
Stops	b			t d	ṭ ḏ		k q			ʔ
Affricates						ʃ				
Fricatives		f	θ ð	s z	ṣ ḏ (z)	š		x ɣ	ħ ʕ	h
Nasals	m			n						
Laterals				l	l̥					
Trill				r						
Approximants	w					y				

Arapçadaki و harfinin ses karşılığının çift dudaksıl /w/ sesi olduğu şüphe götürmeyecek bir gerçektir. Arapçanın bilinen geçmişinde de bu konuda bir değişiklik olmamıştır. Dışarıdan görülebildiği için /w/ sesi boğumlanma noktası (mahreci) en kolay tespit edilebilecek sestir.

1.8.1. Kaşgarlı Mahmud Zamanında و Farklı Okunuyor Olabilir miydi?

Diğer diller gibi Arapçada da zaman ve coğrafyaya göre değişen özellikler görülür. Fakat Müslümanların kutsal kitabı Kur'an'ın dili olması sebebiyle, fasih Arapça denilen ölçünlü dilin ses ve biçim özellikleri Kur'an'ın indiği çağda dondurularak korunmuştur. Müslümanlar Kur'an'ın sadece içeriğinin değil, telaffuzunun da korunmasına büyük önem vermişler ve o çağdan günümüze kadar kesintisiz olarak seslerin boğumlanma noktası (mahrec) bilgisi dini eğitimin önemli bir parçası olmuştur. Bu nedenle *Divan*'ın yazıldığı zaman و harfinin ölçünlü dilde çift dudaksıl /w/ sesini gösterdiğine dair bir şüphe olamaz. Konuşma dillerine gelince, bu konuyla ilgili kitaplarda, Arap halklarının arasında diğer sesler ile ilgili birçok farklılıklar kaydedilmekle birlikte, و harfiyle gösterilen çift dudaksıl /w/ sesinin diş dudaksıllaşmasına dair bir değişiklikten söz edilmemektedir. Bu kitaplara göre birkaç diyalekte yalnızca yabancı batı dillerinden geçen *villa* gibi az sayıda sözcükte ve sade-

20 Aslında Farsçada tam bir ötümlü ötümsüz simetrisi gözlenir, Türkçede /j/ gibi ikincil seslerle simetri tamamlanır. Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden onun zamanında ikincil seslerle simetrisinin sağlandığı anlaşılmaktadır.

ce eğitilmiş kişilerin konuşmalarında diş dudaksıl /v/ sesine rastlanmaktadır (Watson 2007: 14).

2. Kaşgarlı'ya Göre Kim Çift Dudaksıl /w/ Sesini Kullanıyor?

Arı Türkçede Arap fe'si ile gerçek be'nin mahreci arasında çıkan bütün fe'leri²¹ Oğuzlar ve onlara uyanlar waw'a çevirirler; Türklerin *eṽ* dediği onlarda *ew* olur. Türkler *aṽ* derler, onlarda waw ile *aw* olur." (Yazma 26-27)

Şekil 2. Kaşgarlı'nın üç noktalı fe harfini tarifi (*eṽ*, *ew*, *aṽ*, *aw* kelimelerinin üstü kırmızı çizgiyle çizilmiş)

Görüldüğü gibi Kaşgarlı açıkça Oğuzların çift dudaksıl /w/ sesini kullandıklarını, Karahanlıların ise başka bir sesi kullandıklarını belirtmektedir. Arapça bilen herhangi birine cümleyi okuttuğunuzda Oğuzların /w/ sesini kullandığını tereddütsüz anlayacaktır. Nitekim ana dili Arapça olan (Suriyeli) tanıklar cümleden Oğuzların و kullandıklarını anlamışlar ve metne göre Oğuzların söyleyişini seslendirmelerini istediğimde /u/ sesine çok yakın bir ses olan çift dudaksıl /w/ ile seslendirmişlerdir. Cümlelerin oldukça karışık olan baş kısmı, yani arı Türkçede bulunan ف harfinin ses değeri ise bekleneceği üzere çağdaş Araplarca aynı kolaylıkla anlaşılabilir, çünkü bu tanımları anlamak için Kaşgarlı'nın terminolojisine de aşina olmak gerekmektedir. Yalnız, Kaşgarlı /w/ sesini Oğuzların kullandıklarını, arı Türkçede ise başka bir sesin olduğunu söylediği için cümleyi okuyan bir Arap kendisine yabancı bu sesin çift dudaksıl yarı ünlü /w/ olmadığını anlamaktadır. Büyük bir ironi örneği olarak, dil tarihi kitaplarında anlatılanın tam aksine, Kaşgarlı'nın bu cümlesine dayanarak Karahanlı döneminde /w/ sesinin ana ses birimi olarak var olmadığı başka hiçbir delile gerek kalmaksızın söylenebilir. Karahanlıların ana ses biriminin ne olduğu makalenin üçüncü bölümünde ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Bu bölümde kimin /w/ kullandığı sorusu üzerinde yoğunlaşıl-

21 Cümle başındaki *We küllü fâ'in* "Ve her fe'yi" ifadesinde fe harfinin adını belirten ve fe-elif-hemze şeklinde olması gereken kısım okunaklı değildir ve hemen arkasından (üç sözcük sonra) gelen fâ' yazımından farklıdır. Bununla birlikte anlamlı bir alternatif okuma da mümkün görünmemektedir. Nitekim kaynaklarda hep böyle okunmuş, matbu yayına da böyle aktarılmıştır.

mıştır. Alıntıda görüldüğü gibi Kaşgarlı, arı Türkçe konuşan Karahanlılardan farklı olarak Oğuzların /w/ dediğini söylemektedir.

2.1. Kaşgarlı'nın Sözcüleri Türkologlar Tarafından Nasıl Anlaşılmakta ve Yazıya Nasıl Yansıtılmaktadır?

Bazı bilim insanları ف harfini yazı çevriminde üstü noktalı bir v harfi (v̇) ile karşılamışlardır. Bu bilim insanlarının başında Reşit Rahmeti Arat gelmektedir. Arat, gerek *Kutadgu Bilig*'in, gerekse *Atabetü'l-Hakayık*'ın yazı çevrimi bölümlerinde ف harfini v̇ ile göstermiştir. Ali Fehmi Karamanlıoğlu da, “Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri” başlıklı makalesinde “Türkçe sözcüklerdeki v̇ [noktalı v] sesini göstermek için üç noktalı fe (ف̇) harfi kullanılmıştır.” der ve *v̇v̇k* ile *sv̇* sözcüklerini örnek verir. Karamanlıoğlu ayrıca bu harfin fe ile yazılışının da çok görüldüğünü not düşer ve *suf* yazımını örnek verir (Karamanlıoğlu 1968). Yine Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*'in yazı çevriminde ف ile yazılan Türkçe sözcükleri noktalı v ile (v̇) göstermiştir. Bu yöntem okuyucuya asıl metinde gerçekte hangi harfin kullanıldığını göstermesi açısından kullanışlıdır. Arapçadan Türkçeye geçmiş sözcüklerdeki Türkçede bulunmayan, dolayısıyla telaffuz edilmeyen (ayn harfi gibi) sesler de yazı çevriminde gösterilmektedir. Bu yazım özelliğinin de yansıtılması yazı çevriminin mantığına uygun bir tutumdur.

Diğer bilim insanları ise çoğunlukla dış dudaksıl sesi göstermek için v, çift dudaksıl sesi göstermek içinse w harfini kullanmışlardır, ancak و harfinin mi yoksa ف harfinin mi çift dudaksıl olduğu konusunda anlaşmazlık bulunmaktadır. Bu makalede savunulan teze uygun olarak, yazı çevriminde özellikle Arapça kökenli sözcüklerde و harfini w ile, ف harfini ise v ile karşılayan bilim insanlarına Marcel Erdal örnek olarak gösterilebilir²². Erdal ayrıca Eski Türkçede sözcük türetimi ile ilgili eserinde /g/, /d/ ve /b/ seslerinin ünlüden sonra ğ [ɣ], dişler arası d [ð] ve v [v] alt ses birimleri olduğunu belirtmiştir (Erdal 1991: 17). Eski Türkçe gramerinde ise Erdal, [b] sesinin sadece söz başında, [v] sesinin ise diğer her yerde görüldüğünü belirterek aslında [b] sesinin [v]

22 Erdal Eski Türkçe gramerinde her iki görüşü, ف harfini Dankoff ve Kelly'nin /w/ ama Borovkova ile Doerfer'in /v/ okuduklarını aktardıktan sonra /v/, /w/ ve /β/ olmak üzere üç olasılığın da mümkün olduğunu belirtir. Erdal *sv̇*>*su* geçişinin, en azından /u/ ünlüsünden sonra gelen /v/ sesinin /w/ şeklinde okunduğu lehine tanıklık ettiğini, öte yandan Mani ve Uygur metinlerinde waw harfinin ünsüz olarak kullanımının sadece alıntı sözcüklerle sınırlı olmasının Eski Türkçede /v/ sesinin varlığı lehine tanıklık ettiğini belirtir (Erdal 2004: 64). Yuvarlak ünlülerin olduğu ortamlarda ünsüzün yuvarlaklaşması bugünkü Türkçede de izlenebilecek bir durumdur. Muhtemelen Karahanlı Türkçesinde Erdal'ın değindiği tüm sesler alt ses birimi olarak görülmüyordu.

sesinin²³ alt ses birimi olabileceğini belirtmiş ve *p*'nin karşısına ötümlü olarak *v*'yi koymuştur (Erdal 2004: 62 vd.).

Clauson da eski Türkçe çalışanların temel başvuru kaynağı olan etimolojik sözlüğünde Karahanlı dönemi sözcüklerini *v* ile (*ev*, *av*, *ev-* gibi), Kıpçak dönemindekileri ise *w* ile (*ew*, *aw*, *ew-* gibi) göstermiştir. Clauson ayrıca Kaşgarlı'nın yukarıda alıntılanan cümlesini İngilizceye, **e:v** maddesi altında: “the Turks call *al-bayt ev*, and they [i.e. the Oğuz and related tribes] **ew** I 32” (Türkler beyt'e **ev** derler, onlar [Oğuzlar ve bağlantılı boylar] **ew**) şeklinde (Clauson 1972: 4); **a:v** maddesi altında da “the Turks call “hunting” **a:v**, but they [i.e. Oğuz and related tribes] call it **a:w** I 32” (Türkler avlanmaya **a:v** derler, onlar [Oğuzlar ve bağlantılı boylar] **aw**) şeklinde (Clauson 1972: 3) çevirir. Clauson yazıtlar dönemi Türkçesinde de sözcük sonunda *b* harfiyle yazılan sesin /v/ olduğu kanaatindedir, yazı çevrimini de buna göre yapmıştır.

Orta Türkçe çalışmalarının öncü isimlerinden Carl Brockelmann da, *Divan*'daki sözcüklerin dizini olan eserinde (Brockelmann 1928) *Divan*'da *ṣ* ile yazılan sözcükleri *w*, **ف** ile yazılanları *v* ile karşılamıştır: *suwu(y)q* (s. 187) *suv* (s.186). Brockelmann *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur Sprachen Mittelasien* adlı eserinde de: “Hatta Eski Türkçe ötümlü sızıcı *v* bazen yarı ünlü *w*'ye dönüşür. K., I, 33, 4'e göre bu değişiklik özellikle Oğuzcada görülür, örneğin Tavar'a karşılık Oğ. Tavar ...” (Brockelmann 1954: 26-27)²⁴ diyerek /w/ kullanımının bazen Karahanlılarda görülebildiğini ama aslında bunun bir Oğuzca özelliği olduğunu belirtir.

Dankoff ve Kelly'nin de işaret ettikleri, Borovkova'nın Kaşgarlı'nın *Divan*'ındaki dudaksız ünsüzleri incelediği kısa çalışması²⁵ (Borovkova, 1966), konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir. Borovkova bu makalesinde, Kaşgarlı'nın **ف** harfini tanımlamak için kullandığı terimlerin ötümlü anlamına geldiğini, dolayısıyla **ف** harfinin /f/ sesinin ötümlüsü /v/ sesini gösterdiğini belirtmektedir. Oğuzların kullandığı ses ise “aşırı zayıf” yani yarı ünlü /w/ sesidir.

Sayılan Türkologlar dışında Arapça yazılmış Türkçe gramerlerini incelediği eserinde Ermers, (Borovkova'nın da bahsettiği) İbn Muhenna ile de karşılaştırarak her iki müellifin tanımlarına ve Arapça fonetiği hakkındaki bilgilerimize dayanarak **ف** harfinin [v], **ṣ** harfinin ise Arapçadaki bilinen [w] sesini gösterdiğinin açık olduğunu belirtmiştir. Ermers kitabında Dankoff ve Kel-

23 Ya da [p] sesinin

24 Makalede geçen İngilizce alıntılar doğrudan, İngilizce dışındaki yabancı dillerden (Rusça, Almanca vb.) alıntılar eserin aslından otomatik çeviri yazılımlarıyla İngilizceye aktarılıp İngilizceden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.

25 Borovkova'nın Rusça makalesinin başlığı “Maḥmūd Kāşgārī'nin *Dīvānu Luġāt-it-Türk*'ündeki Dudaksız Ünsüzler Üzerine” şeklinde çevrilebilir.

ly'nin başka dillerden delil getiren yaklaşımını da dolaylı yoldan eleştirerek bir Türk olan Kaşgarlı'nın algısının, metin içi tanımlarının ve Arapça ses karşılıklarının esas alınması gerektiğini belirtir (Ermers 1999: 139-140 ve 143).

Yine son dönemde konuyla ilgili bir makale yazan Halil Çeçen, Arapça-daki و harfinin çift dudaksıl bir ses olmasından hareketle alfabeyle eklenen ف harfinin /v/ sesini temsil etmesi gerektiği, dolayısıyla çeviri yazıda v harfiyle gösterilmesinin yerinde olacağı sonucuna varmıştır (Çeçen 2015).

Ancak Kaşgarlı'nın sözlerini yorum katmadan, onun söylediği gibi, yani Karahanlıların değil Oğuzların /w/ kullandığı şeklinde kabul eden bilim insanları Türkoloji dünyasında azınlıkta kalmışlardır. Özellikle dönemi çalışan Türkiye Türkoloji çevrelerinde Kaşgarlı'nın sözleri ağırlıkla metinde yazılanın tam tersi şekilde, yani Oğuzların dış dudaksıl, Karahanlıların ise çift dudaksıl ses kullandığı şeklinde bilinmektedir. Dil tarihi ile ilgili kitaplarda, ف harfinin /w/ sesini gösterdiği kabulünden hareketle bu harfin görüldüğü Karahanlı döneminde çift dudaksıl /w/ sesinin bulunduğu, Harezmi döneminde bir süre daha bulunmaya devam ettiği, sonra harfin kullanılmamaya başladığı dönemlerde sesin kaybolduğu belirtilmektedir. Karahanlı Türkçesi grameri ses bilgisi derslerinde de Türk dili öğrencilerine konunun tartışmalı olduğuna ve karşılıklı argümanlara değinilmeksizin bu bilgiler öğretilmektedir.

En başta *Divan*'ı Türkçeye çeviren Besim Atalay yazı çevriminde ف ile yazılan sözcükleri w ile, و harfini ise v ile karşılamıştır. (Örnek: *tawar-tavar*). Atalay, Kaşgarlı'nın cümlesini şöyle çevirir: “Türklerce ف ile ب arasında söylenen “w” harfi Oğuzlarla onlara yakın olanlar tarafından و ye çevrilir. Türklerin “ew” dediğine Oğuzlar “ev” derler. Türkler “av”a “aw”, Oğuzlar “av” derler.” (s. 31-32). Atalay'ın Arap harfli şekillere de yer vermesi okuyucuya metnin aslına ulaşma imkânı veren faydalı bir uygulamadır, ancak yazı çevrimi kendi yorumunu yansıtmakta, okuyucuyu yönlendirmektedir. Başka bir deyişle Kaşgarlı'nın sözleri ile okuyucu arasına Atalay'ın yorumu girmektedir. Atalay, çevirisinin girişinde, sözcüklerin yeni harflerle nasıl yazılacağı konusunda Brockelmann'dan yararlandığını (s. xxxiii) belirtmiş ama ف için /v/ ve و için /w/ kullanma konusunda onun yolunu izlememiştir. Mesela Brockelmann'ın *suwuk* ve *suv* yazımına karşılık aynı sözcüklerin yazı çevrimi Besim Atalay tarafından *suvuk* ve *suw* şeklinde yapılmıştır.

Bu anlayış daha sonra yapılan ve Atalay'ın yanlışlarını düzeltme iddiasında olan çevirilerde de değişmemiştir:

“Asıl Türkçede Arap fâ'sı ve sahih bâ' boğumlanma noktalarının arasında üretilen her fâ' (yani w) Oğuzlar ve onları takip edenler tarafından vâv'a çevrilir” (Dankoff 1982: 85). Giriş bölümünde Dankoff ve Kelly bu tutumlarını gerekçelendirirler. Onlara göre Ar. و (“waw”) harfi Yeni Farsça ve “Oğuz” Türk-

çesinde [v] şeklinde telaffuz edildiği için ve Soğud alfabesindeki *F* harfi [w] veya [β] sesini gösterdiği için *ince fe* sesi [w] olmalıdır²⁶ (s. 55). Bu çıkarım, aşağıda tartışılacağı üzere ciddi mantık hataları içermekte ve tarihî metinleri çözümlmek için kullanılması gereken bilimsel yöntemin öngördüğü temel soruları, en başta metnin kime hitaben yazıldığı olmak üzere, metne sormamaktadır. Ancak, Dankoff ve Kelly'nin vardıkları sonucu gerekçelendirmeleri takdir edilmelidir, çünkü böylece okuyucuya argümanları tartışma ve çürütme imkânı verilmiştir. Oysa konuyla ilgili birçok eserde Kaşgarlı'nın sözleri tam ters anlamda çevrilerek alıntılanırken izlenen mantık da açıklanmadığından okuyucu önüne konan yorum katılmış çeviriyi aslı gibi sanmaktadır. Dankoff ve Kelly, mantık yürütmeye dayanan bu tercihlerini hem harf hem de yazı çevrimine uygulayarak **ف** harflerini *w* ile, **و** harflerini ise *v* ile göstermek yoluna gitmişlerdir. Bunun yerine en azından harf çevrimine metnin aslındaki harfi yansıtırsalardı, yani **ف** harfini noktalı veya şapkalı *v* gibi bir sembolle gösterselelerdi okuyucuya bu harfin ses karşılığını araştırma ve kendi tercihlerini yapma şansı vermiş olacaktı.

Ercilasun ve Akkoyunlu da Oğuzlar konusunda aynı tutumu takınmış ve gösterimde aynı yöntemi izlemişlerdir²⁷: “Arap fe’si ile gerçek be arasında telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe (*w*), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde *vav*’a (*v*) dönüşür.” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 12). Dikkat edilirse çeviri aslına uygun yapılmış, parantez içinde çevirenlerin yorumu eklenmiştir. Eserin başına eklenen açıklamalarda “Ünsüzler” başlığı altında yazarlar “Üç noktalı fe ile gösterilen *w* sesi bizce Arapçadaki *vav* ile aynı ses değildir. *b*’nin sızıcı karşılığı olan yumuşak (*Fa:u’r-raki:ke* - y.571-13) bir çift dudak sesidir. KM bunu y. 26-27’de “Arap fe’si ile gerçek be (*el-bā’i’s-şahiha*) arasında telaffuz edilen” bir ses olarak tanımlar ve örnek olarak üç noktalı fe ile *ew* ve *āw* kelimelerini verir” diyerek *w* harfini çift dudaksız sürtünmeli ötümlü /β/ sesini göstermek için kullandıklarını açıklamaktadırlar (s. lxiv). “Buna karşılık listede yer alan *v*²⁸, KM’nin eserde sık sık belirttiği Oğuzlara mahsus diş-dudak *v*’si olmalıdır” diyerek Oğuzların /v/ kullandığını savunurlar.

26 Dipnotta Borovkova’nın makalesine gönderme yapılarak onun “*ince fe*” deyiminden ötümlü anlamını çıkarttığı not düşülmüştür.

27 “Yazı ve Harf Çevrimi Hakkında” başlığı altında verilen bilgilere göre Arapça-Farsça kelimelerdeki “*vav*” harfi de *w* ile gösterilmiştir. Böylece Arapça (ve Farsçadaki) **و** ile Türkçe **ف** harflerinin gösterimi aynılaşmıştır. Fakat Ünsüzler başlığı altında üç noktalı fe harfinin Arapçadaki *vav*’dan farklı olduğu belirtilmiştir (s. lxiv).

28 Yazarlar /v/ okunması gerektiğini düşündükleri yerlerde metinde geçen fe harflerinin yazı çevrimini *v* ile yapmışlardır. Bu makalede girişte yer verilen, Kaşgarlı’nın Uygur harflerinin altına Arap harfleri karşılıklarını yazdığı tabloda gerçekte fe harfi bulunmaktadır. Fakat yukarıda açıklandığı gibi, tablonun arkasından yaptığı açıklamalarda “Arap fe’si” yani /f/ sesinin Uygur alfabesinde gösterilmediğini belirtmesi Kaşgarlı’nın tablodaki fe harfiyle /f/ sesini kastetmediğini açıkça ortaya koymaktadır. Kaşgarlı **ف** harfinden bazen “yumuşak fe”

Sadece bu harfin varlığına dayandırılarak Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde /w/ sesinin varlığından bahsedilmiştir. Örneğin János Eckmann, Harezmi Türkçesi için: “Çok daha önce b’den dönüşmüş w henüz muhafaza edilir: “aw “av”, äw “ev”, suw “su”...” (Eckmann, 1988) ve Çağatay dil özelliklerini anlatırken: “Hakaniye ve Harezmi-Altınordu Türkçesinde geçen çift dudak (bilabialis) w (üç noktalı ف) çağataycada v’ye (و), ... çevrilmiştir” (Eckmann, 1960) der. Eckmann *Nehcü’l-Ferâdis*’in yazı çevriminde de aynı yolu izlemiş ve Arapça و harfini v ile, Türkçe sözcüklerdeki ف harfini ise w ile karşılamıştır.

Aysu Ata, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* kitabında: “Kaşgarlı Mahmud w>v için şunları söylemektedir” diyerek Atalay’ın çevirisini alıntılar (Ata 2014, 66). Ata, *Nehcü’l-Ferâdis*’in dizininde ve (Rylands nüshası) Kur’an çevirisinde de Arapça و harfini v ile, Türkçe sözcüklerdeki ف harfini ise w ile karşılar.

Özellikle Türkiye Türkoloji çevrelerinde و harfinin /v/, ف harfinin /w/ sesi ni gösterdiği kabulü öyle yaygınlık kazanmıştır ki, dil tarihi ile ilgili akademik çalışmalarda çoğu zaman bu görüş tartışma götürmez somut bir gerçek gibi sunulmuştur. Bu konuda literatürde sayısız örnek bulunabilir. Aşağıda konuyla ilgili çalışan bazı değerli akademisyenlerin son yıllarda yayımlanan yazılarından alıntılar bu yaygın anlayışa örnek olarak verilmiştir:

“Kaşgarlı, b->v- değişimi bakımından, Karahanlı Türkçesindeki b ile f arasında boğumlanan w ünsüzünün Oğuzlarca v’ye çevrildiğini kaydetmiştir. Bu durumu Eski Türkçeye kıyasla çift dudak b’si²⁹ (β) Oğuzcada artık iyiden iyiye diş dudak v’sine dönüşmüştür denebilir³⁰” (Korkmaz 2013: 57). Oysa Kaşgarlı belirtilen cümlede b ile f arasında boğumlanan sesin w ünsüzü olduğunu söylememektedir. Oğuzlarca v’ye değil, w’ye (waw’a) çevrildiğini söylemektedir. Dolayısıyla bu durum, 11. yy.da Oğuzlarda (veya Oğuzların bir kısmında) /β/ sesinin diş dudak v’sine dönüşmediğini göstermektedir.

“Kaşgarlı Mahmut, Hakaniye Türkçesindeki çift dudak /w/ ünsüzüne karşılık Oğuzlarda diş dudak /v/ sesinin bulunduğunu belirtir: Yaygın Türkçede /f/ ile /b/ arasında söylenen /w/ ünsüzünü Oğuzlar ve onlara yakın olanlar /v/’ye çevirirler. Türkler ‘ev’e ew derken, Oğuzlar ev derler. Türkler ‘av’a aw derken Oğuzlar av derler. (Yazma 13b-14a)” (Gülsevin 2016: 283). Oysa Kaşgarlı hiçbir zaman Hakaniye Türkçesinde çift dudak /w/, Oğuzlarda diş dudak /v/ sesinin bulunduğu anlamına gelecek bir ifade kullanmaz.

bazen de sadece fe adıyla bahseder ve hem Divan’da, hem de diğer Karahanlı ve Harezmi eserlerinde ف yerine ف kullanımı sıkça görülür.

29 Tüm b sesleri çift dudaksıl olduğundan /b/ ile /β/ için çift dudaksıl olma ayırt edici bir özellik değildir, ama sayın Korkmaz ses alfabesindeki simgeyi kullandığı için sürtünmeli/sızıcı b sesini kastettiği anlaşılmalıdır.

30 Cümle düşüklüğü orijinal metinden kaynaklanmaktadır.

“...”f” ile “b” arasında söylenen üç noktalı f “w” sesi Oğuzlar ve onlara yakın olanlar tarafından “v”ye çevrilir (ew > ev, aw > av)” (Özkan, 2014). Oysa Kaşgarlı’ya göre f ile b arasında söylenen fe harfi Oğuzlar tarafından waw’a çevrilir.

“/-v-, -v/: Kâşgarlı, Türkçede (=Karahanlı Türkçesi) çift dudak sesi olarak söylenen /w/ sesini, Oğuzların dış-dudak sesi /v/ olarak söylediklerini, yazımda kullandığı ayırıcı işaretlerle ve bazı dilbilgisi terimleriyle belirtmiştir. DLT’de, Türkçe ve Oğuzca bazı sözcüklerin /w/ ~ /v/ şeklinde ikili durumları da ayrıca gösterilmiştir. *āw* (Türk) ~ *āv* (Oğuz) “ev” [27], *āw* (Türk) ~ *av* (Oğuz) “av” [27], *yawa yēr* (Oğuz) ~ *yawa* “sıcak yer” [455], *tewe* (Türk) ~ *tāvā* (Oğuz) [504], *tavar* (Oğuz) ~ *tawar* “canlı cansız mal” [182]” (Karahan 2015). Sayın Karahan’ın belirttiği gibi Kaşgarlı “yazımda kullandığı ayırıcı işaretler ve bazı dilbilgisi terimleriyle” Karahanlılar ve Oğuzlar arasındaki söyleyiş farkına işaret etmiştir; ama Karahanlı Türkçesindeki “çift dudak sesi olarak söylenen /w/ sesini, Oğuzların dış-dudak sesi /v/ olarak söylediklerini” belirtmemiştir. Kaşgarlı bunun tam tersini söylemektedir. Sayın Karahan, bildirinin devamında: “Modern lehçelere bakıldığında Oğuz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde dış-dudak /v/, standart bir sestir. Diğer lehçelerde ise daha çok çift dudak sızıcısı /w/, yer yer de (Türkmen, Çuvaş Türkçesi vb.) /v/ kullanılmaktadır (Şçerbak 1998, s. 235)” tespitlerine yer vererek “/w/ ~ /v/ seslerinde tarihî Oğuz ile modern Oğuz büyük ölçüde uyuşmaktadır” sonucunu çıkarır, oysa Kaşgarlı tarihî Oğuzca ile ilgili olarak aslında /w/ sesinin varlığından söz ettiğinden, sözleri, büyük ölçüde ana ses birimi olarak /v/ kullanan modern Oğuzca ile uyuşmamakta, ancak çift dudaklı seslerin [w, β] kullanıldığı Türkmence ile uyuşmaktadır.

Görüldüğü gibi, dönemin ses bilgisi ile ilgili çalışmalarda, Kaşgarlı’nın cümlesindeki و harfinin /w/ yerine /v/, و harfinin /w/ okunması genellikle bir yorum, çıkarım veya tercih şeklinde değil, tartışmasız bir gerçek şeklinde sunulmuştur. *Divan*’ın Arapça yazılmış olması da bazı araştırmacıların eserin aslına ulaşmasının önünde tabii bir bariyer oluşturmuş, araştırmacılar çevirilere güvenmek zorunda kalmışlardır. Çeviriler ise yorum içerdiğinden araştırmacıların, özellikle öğrencilerin Türkçe çevirilerden Kaşgarlı’nın aslında ne dediğine ulaşma imkânı bulunmamaktadır. Oysa yorumsuz çeviri yapılmış olsaydı, yani Oğuzların و /w/ kullandıkları belirtilseydi araştırmacılara bu ifadeyi sorgulama ve kendi sonuçlarına varma imkânı verilmiş olurdu.

2.2. Kaşgarlı Açıkça Oğuzlar و /w/ Kullanır Dediği Hâlde Hangi Akıl Yürütme ile Oğuzların /v/ Kullandığı Sonucuna Varıldı?

Çoğu zaman sözcüklere dökülmesine de şöyle bir mantık yürütüldüğü anlaşılmaktadır: *Kaşgarlı, Oğuzların /w/ kullandığını söylüyor. Türkler (Türkiye*

Türkleri) Oğuzdur. Türkler /w/ değil /v/ kullanır. O zaman Kaşgarlı /w/ diyerek /v/ demek istemiş olmalıdır. Bu durumda Karahanlıların kullandığı ve tanımı açık olmayan ses de /w/ olmalıdır. Böyle bir akıl yürütme tarihî metinlerin okunması için gereken bilimsel düşünme yönteminden uzaktır. Tarihî metinler okunurken metnin yazıldığı dil, dönem ve metnin amaçlanan okuyucusu göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu yaklaşımın ikinci bir dayanağı, Köktürkçede ötümlü ağızsız dudaksız olarak sadece /b/ sesi olduğu ve bu sesin eskicil özellikler gösteren Karahanlı döneminde ancak yine çift dudaksız bir ses olan /w/ sesine dönüşebileceği düşüncesi olabilir. Köktürk alfabesinde /v/ sesini gösteren ayrı bir karakter olmaması nedeniyle Türkologların çoğu yazıtlar döneminde /v/ sesinin olmadığı sonucuna varmışlar ve hece sonunda da patlamalı /b/ sesi olduğunu kabul etmişlerdir³¹: *eb* “ev”, *ab* “av” gibi (ör. Tekin 2003: 64). Bilim insanlarının bir kısmı tarafından bu çift dudaksız patlamalı /b/ sesinin Karahanlı ve Harezmi döneminde aynı boğumlanma noktasını paylaşan /w/ sesine döndüğü kabul edilmiştir. Örneğin Ercilasun ve Eckmann bu görüştedir: “Köktürkçenin söz ortası ve söz sonu b’leri Uygurcada olduğu gibi Karahanlıcada da w’dur: awın-, kawuş-, tawar, aw, ew, sew-. Uygurca metinlerde w yanında b de görülür” (Ercilasun 2004: 350), “[Harezmi Türkçesinde] Çok daha önce b’den dönüşmüş w henüz muhafaza edilir: aw “aw “av”, äw “ev”, suw “su”...” (Eckmann 2014: 11). Buna karşılık giderek artan sayıda Eski Türkçe uzmanı Türkolog, yazıtlar döneminde de /v/ sesinin olduğunu ama alfabenin yetersizliğinden dolayı yazıda gösterilemediğini düşünmektedir (Ölmez 2009). Árpád Berta ve Clauson bu görüştedir. Yukarıda bahsedildiği üzere Erdal da Eski Türkçede sürtünmeli [v] sesi ile [b] sesinin aynı ses biriminin alt ses birimleri (allophone) olduğunu düşünmektedir. Bu görüşün dayanağı Köktürk yazısında söz içi ve sonunda *b* harfi ile gösterilen sözcüklerin (Köktürk alfabesinin kullanıldığı dönemlerin sonlarında eş zamanlı olarak) uygun harf bulunan alfabelerde *v* ile yazılmış olmasıdır. Ses bilim açısından bakıldığında da patlamalı, kapantılı bir sesin

31 Oysa alfabelerdeki harfler çoğu zaman dillerdeki sesleri göstermekte yetersizdirler. Özellikle alt ses birimleri yazı alfabelerinde gösterilmez. İkinci olarak harflerin okunuşları ulustan ulusa değiştiği için çok yanıltıcı olabilirler. Örneğin aynı yöntemi Osmanlıcaya uygulaysaydık ve tek ölçü olarak alfabe esas alsaydık Osmanlı Türkçesinde hangi seslerin olduğu ve hangi seslerin olmadığı sonucuna varırdık? Şüphesiz ki yazıya bakarak varacağımız sonuçlar gerçeklerden çok uzak düşerdi. Alfabelerin sesleri göstermede ne kadar aldattıcı olabileceği bugünkü dillerde de gözlenmektedir. İngilizcede, *f* yazılıp /f/ okunan sözcüklerin yanı sıra (*final*, *fact* gibi), *p* ile (*ph*) yazılan sözcüklerin /f/ okunması (*philosophy*, *phone*, *physics* gibi), Almanca *v* harfiyle yazılan sözcüklerin /f/ (*volk*, *vater* gibi) okunması ama bazen (alıntı sözcüklerde) /v/ okunabilmesi, *w* ile yazılanların /v/ okunması (*wagen* gibi) ve daha birçok örnek sadece harflere dayanarak bir dilin seslerinin kesin olarak bilinemeyeceğini göstermektedir. Ses karşılıklarının kaydedilmediği durumlarda *p*, *b*, *f*, *v*, *w* harflerinin dudaksız seslere işaret ettiği söylenebilir, sesin tam bir tanımı yazıya dayanarak verilemez.

sürtünmeli bir sese dönüşmesi daha yakın, sürtünmesiz bir yarı ünlüye dönüşmesi ise daha uzak bir dönüşümdür³².

Peki, ses bilim kanunlarına göre /b>/v/ dönüşümü veya /b/ ana ses biriminin altında [v] alt ses biriminin bulunması mümkün müdür yoksa b'nin mutlaka gene bir çift dudaksıl sese, yani /w/ sesine mi dönüşmesi gerekir? Başka bir deyişle çift dudaksıl patlamalı /b/ ile dış dudaksıl sürtünmeli /v/ arasında fonetik bir geçişkenlik görülebilir mi? İki Germen dili olan Almanca ve İngilizce arasında /b>/v/ dönüşümü gözlenmektedir. Almanca bazı sözcüklerdeki /b/ sesi (*haben, silber, schaben* gibi) İngilizcede /v/ sesine dönmektedir (*have, silver, shave* gibi). Üstelik İngilizcede /w/ sesi de bulunmaktadır ama /w/ değil sürtünmeli /v/ sesi /b/ sesinin yerini almıştır. Aynı dil içinde /b/ sesinin [v] alt ses birimi olmasına bir örnek İbranicedir. Kök harflerindeki /b/ sesi hece sonu durumunda [v] sesine döner (aynı şey [p] ve [f] için de geçerlidir). Bu ses olayına sızıcılık (spirantization) denir. Uzak dil ailelerinden verilen bu örnekler /b>/v/ dönüşümünün en azından ses bilim sınırları içinde mümkün olduğunu göstermektedir.

Kaşgarlı'nın açık ifadesine rağmen çift dudaksıl /w/ sesini kullananların Oğuzlar değil de Karahanlılar olduğu sonucuna nasıl vardıklarına dair bir açıklamayı Dankoff ve Kelly *Divan* çevirilerinde sunmaktadırlar (D. ve K. 1982: 55):

Of "thin letters" (*rahika*) we find, in addition to the "thin *kāf*" (i.e. /g/), the "thin *fā*" (i.e. /w/).⁷⁸ At 26:17 *Kāšgarī* describes this sound as "the *fā* produced between the points of articulation for Arabic *fā* (i.e. /f/) and sound *bā* (i.e. /b/)"; and furthermore states the dialectal rule that the Oğuz pronounce this sound as *vāu*. Since *vāu* (Ar. *wāw*) is pronounced [v] both in new Persian and "Oğuz" Turkish; and since in Soghdian the grapheme for F was used to signify [w] or [β]; therefore we have represented all *wā* (*و* = "thin *fā*") as /w/ and all *vāu* (*و* = Ar. *wāw*) as /v/, both in the transliteration and in the transcription of the Turkic material.⁷⁹

78. It is called "thin *fā*" at 244 *qayurmāč*, 310 *qayur*-, 348 G, 516 *čūvit*, 517 *qavič*, 571 *qarwa*-. It is called "*fā*" between the two points of articulation" at 54 *āvāt*, 544 *tewe*.

79. Kelly II, 150-1. Note that Borovkova came to the opposite conclusion, contending that *rikka* simply means "voicing"; see T. A. Borovkova, "O gubnyx soglasnyx v 'Dīvānu Lu'yāt-it-turk' Maḥmūda Kāšgarī," *T'urkologičeskij Sbornik*, 1966, 24-27.

Şekil 3. Dankoff ve Kelly'nin açıklamaları ve ilgili notlar

Açıklamada şunlar görülmektedir:

Kaşgarlı *ince ünsüz* olarak *ince fe* ve *ince kef* seslerinden bahsetmektedir. Kaşgarlı'nın *ince kef* ifadesi /g/ sesini, yani /k/ sesinin ötümlüsünü göstermektedir (bir önceki sayfada *p*, *ç*, *t*, *k* ve *q* seslerini Kaşgarlı'nın sert ünsüzler olarak nitelendirdiği belirtilmiştir). Kaşgarlı Oğuzların *waw* yani çift

32 Patlamalıdan sürtünmeliye geçiş bir dilde [b]>[β] şeklinde, başka bir dilde [b]>[v] şeklinde olabilir. Türkmencede bu geçiş [b]>[β] şeklinde olmuştur. [β] sesi dünya dillerinde az görülen, görüldüğü zaman da alt ses birimi olarak görülen bir sestir. Türkologlar tarafından bazen sürtünmeli *β* yerine *w* simgesinin kullanımı anlam karışıklığına yol açmaktadır.

dudaksıl /w/, kendilerinin ise *ince fe* kullandıklarını söylemektedir. Dankoff ve Kelly’nin açıklamasında “(Ar. wāw)” şeklinde parantez içinde belirtildiği gibi و harfi Arapçada çift dudaksıl /w/ sesini gösterir ve Kaşgarlı tarafından Oğuzlara atfedilmiştir. Buraya kadar Dankoff ve Kelly’nin ortaya koydukları her şey: Kaşgarlı’ya göre Oğuzların /w/, Karahanlıların *ince fe* kullandıkları; *ince* ifadesinin (*ince kef* = /g/ örneğinde olduğu gibi) ötümlü sesleri tanımladığı, dolayısıyla *ince fe* ifadesinin de /f/ sesinin ötümlüsü /v/ sesini gösterdiği sonucuna yöneltmektedir. Fakat tam bu noktada Dankoff ve Kelly tartışmalı bir mantık yürütmeye, aşağıdaki argümanları öne sürerek Kaşgarlı’nın *waw* derken aslında *vav* demek istediği, *ince fe* terimi ile de /w/ sesini kastettiği sonucuna varmışlardır:

- a. Modern Farsça ve Oğuz Türkçesinde و harfi [v] şeklinde okunmaktadır.
- b. Soğudcada *F için kullanılan şekil* [w] veya [β] sesini göstermektedir.

Dankoff ve Kelly, bu iki sebepten dolayı hem harf hem de yazı çevriminde *ince fe* harflerini /w/ ve و harflerini /v/ ile gösterdiklerini söylemektedirler. Görüldüğü gibi Dankoff ve Kelly, Kaşgarlı’nın sözlerini olduğu gibi almadıklarını, o sözler üzerine akıl yürüterek bir çıkarıma vardıklarını ve bu akıl yürütmenin sonucunda bir tercih yaptıklarını açıklamaktadırlar. Kelly daha önceki bir makalesinde de bu konuya değinmiştir: “Kāšgarī bize der ki: ‘Ari Türkçede Arap fe’si [=f/] ile be sesi [=b/] arasında telaffuz edilen her fe, Oğuzlar ve onların (dil) akrabaları tarafından waw’a dönüştürülür”. Görüldüğü gibi Kelly çeviriyi aslına uygun bir şekilde yapar. Bundan sonra mantık yürütmeye başlar: “a) Bu harfin Oğuzcadaki normal değerinin /v/ olduğunu (Osmanlıcadaki *äv* ‘ev’ ve *av* ‘av’ gibi) bildiğimize göre ف şekli /v/’den başka bir şey olmalıdır. b) ف ve ف şekilleri 10. yy.da Soğudlarca /w/ veya /β/’yi göstermek için kullanıldı³³. Henning şöyle ifade eder: “Soğudca β (=Man. ve Hrs. β ve f) her zaman f ve β için ikili işlevi olan ف (=f bazı eski Farsça el yazmalarında, Harezmcede vb.) ile karşılır” (Kelly 1973: 150-151)³⁴.

33 Kelly “The graphemes ف and ف were used by The Sogdians in the tenth century” der. Fakat Henning’in ف ile ilgili ifadesi açıkça Farsçada bulunan Soğudca alıntı sözcükler içindir, parantez içindeki ifade de ف harfinin Eski Farsça ve Harezmcedeki kullanımını göstermektedir. Dolayısıyla Henning’e göre ف ve ف şekillerini kullananlar Soğudlar değil İranlılar ve Harezmliilerdir (Henning, 1939). Düzeltme: Kelly Henning’in makalesinin kaynağını BSOS 12 olarak vermiştir, doğrusu BSOS 10’dur. Soğudlar; Soğud, Mani ve Süryani alfabesi kullanmışlardır. Farsça alıntılarda bir süre ف harfi kullanıldıktan sonra ب harfi kullanılmaya başlanmıştır: zaβān > zabān “dil” (Novák 2013: 112).

34 Dankoff ve Kelly’nin (anlaşıldığı kadarıyla daha çok Kelly’nin) yürüttüğü mantık bu iki madde ile açıklanmışsa da kullandıkları argümanları (çağdaş Farsça okunuşu ve Farsça ile Harezmcedeki alıntı Soğudca sözcüklerin Arap-Fars harfli yazı çevrimini) konuya nasıl bağladıkları, bunların ne açıdan delil olduğu üstü kapalı kalmıştır. Nitekim Ermers, Kelly’nin sözlerini irdelerken Yeni Farsçanın yanına “Oğuz (ve Yeni Farsça?)” şeklinde bir soru işareti koymuştur. Bağlantıları okuyucunun genel kültürünü kullanarak ve tahmin yü-

2.3. Bu Akıl Yürütmedeki Mantık Hataları, Eksik ve Çelişkiler

Dankoff ve Kelly'nin bir kuyumcu titizliğiyle çalışarak bilimsel değeri çok yüksek ve Türkolojiye önemli katkı sağlayan bir eser ortaya koydukları ilgili tüm çevrelerce kabul görmektedir. Aynı şekilde başta Atalay olmak üzere *Divan*'ı dilimize ve diğer dillere kazandıran değerli bilim insanlarının verdikleri emek en büyük saygıyı, takdiri ve minneti hak etmektedir. Fakat aşağıda tartışılacağı üzere Dankoff ile Kelly'nin ve onlarla aynı görüşü paylaşan diğer bilim insanlarının bu konudaki argümanları doyurucu olmaktan uzaktır; akıl yürütmeleri çeşitli mantık hataları, eksik ve çelişkiler barındırmaktadır. Argümanlar aşağıda başlıklar halinde sıralanan açılardan eleştirilebilir:

a) Aşağıda tartışılacağı üzere, tarihî bir metni çözümlmek için uygulanması gereken temel bilimsel yöntemin ilk adımı metnin muhatabını tespit etmektir. Bu yöntem uygulanmamış, yani metnin muhatabı göz önünde bulundurulmamıştır. 11. yy.da yaşamış bir Arapça konuşurunun metinden ne anlayacağını sorgulanması gerekirken, Kelly, sanki Kaşgarlı *Divan*'ı kendisine, yani Kaşgarlı'dan bin yıl sonra yaşayacak, Soğudca ve diğer İrani diller konusunda Henning'e danışan, Oğuz deyince aklına öncelikle Osmanlı imlası ve çağdaş Oğuzlar gelen bir Türk dili uzmanına hitaben yazmış gibi metne yaklaşmıştır. Sürekli karmaşık, şifreli, ölü dillere ait metinlerle boğuşan ve metni metin dışı kaynakların, komşu ve akraba dillerin yardımıyla çözmeye çalışan bir bilim insanı alışkanlığıyla olsa gerek Kelly açık bir metni olağanüstü dolambaçlı bir mantıkla okumaktadır. Onun mantığına göre “Oğuzlar waw ile aw der” anlamındaki basit bir Arapça cümleyi doğru anlamlandırmak için 11. yy.da yaşamış bir Arabin: “Kaşgarlı waw yazmış ama bu harfi Oğuzlar vav diye okur, demek ki kitap Arapça yazılmış olsa da ben bunu ana dilimdeki waw şeklinde değil, Oğuzlar gibi vav şeklinde okumalıyım. Ayrıca ق harfini, İranlılar ve Harezmler Soğudca alıntı kelimeleri yazarken Soğudcadaki β karşılığı kullanırlar, o zaman bu yabancı harf de bizim waw gibi okunmalı” diye yorumlaması gerekmektedir. Kaşgarlı'nın Araplara Türkler ve Türkçe hakkında bilgi vermek için yazdığı kitapta waw deyip vav'ı kastettiğini söylemek; ya Kaşgarlı'nın و harfinin Arapçadaki ses değerini bilmediğini, ya da bilerek ve isteyerek Arap okuyucularını yanıltmaya çalıştığını söylemekle eş değerdir.

b) Kaşgarlı Arapçada bulunmayan Türkçe sesler konusunda teknik terimler kullanarak açıklamalar yapmış, buna karşılık doğal olarak Arapça ile Türkçede ortak olan sesler ve harflerle (mesela س, ش, ز, م) ilgili tanım yapma gereği duymamış, adlarını doğrudan kullanmıştır. Açıklama yapma gereği duymadığı harflerden biri de و harfidir. Şüphesiz ki eğer Araplardan farklı okuma söz konusu olsaydı Kaşgarlı bu konuda Arap okuyucuyu uyarır ve “Arap waw'ı” ile “Oğuz waw'ı” gibi adlandırmalara başvurur ve sesleri karşılaştırırdı. Ses-

rütetek kurması gerekmektedir.

lerin niteliğine bu kadar önem veren Kaşgarlı, waw harfini vav okuyor olsa neden bu konuda bir açıklamayı okuyucusundan esirgesin? Arapların bilmediği bir sesi neden bilmedikleri başka bir sesle anlatsın?

c) Kelly'nin a maddesinde varsaydığı gereklilik ilişkisi gerçekte bir gereklilik ilişkisi değildir. Yani و harfinin çağdaş Oğuzcadaki, özelde Osmanlıcadaki normal değerinin /v/ olması mantiken ف harfinin /v/'den başka bir şey olmasını gerektirmez; buna karşılık Kaşgarlı'nın Oğuzların و yani /w/ sesini kullandığını ama Karahanlıların onlardan farklı olarak ف kullandığını söylemesi ف harfinin /w/'den başka bir şey olmasını gerektirir. Kelly Oğuzların و harfini /v/ okuduklarını söyleyerek aslında Oğuzcada /w/ sesinin olmadığını söylemek istemektedir. Bu bilgi, bugün Oğuz olarak kabul ettiğimiz toplulukların nüfusça büyük bölümü için doğru olabilir, ancak bu durum Kaşgarlı'nın kendi dönemindeki Oğuzların “av sözcüğünü waw ile aw” okuduklarını söylediği gerçeğini değiştirmez. Her şeyden önce, şüphesiz Kelly'nin de bildiği gibi, modern toplulukların bir sesi kullanmamaları tarihte de kullanmadıklarını göstermez. Bunun dünya dillerinde birçok örneği vardır. Özellikle bir coğrafi göç ve önceki yurttan kopuş söz konusu olduğunda bu olasılık artar ve Anadolu Oğuzlarında göç söz konusudur. Zaman içinde de değişiklikler görülebilir. Nitekim mesela Eski Anadolu Türkçesinde görülen yuvarlaklaşma eğilimi günümüz ölçünlü Türkçesinde bulunmamaktadır. İronik olarak Kelly'nin örnek gösterdiği Soğudcanın bugün yaşayan tek kolu sayılan Yağnobi dilinde³⁵ /v/ bulunmaktadır: Soğudca *βr ʔ* > Yağnobi dili *virōt* (Payne 2009: 441). Arapça bağlaç *wa* “ve” de *va* okunmaktadır (Novák 2013: 159). Gene ironik olarak Eski ve Orta İrani dillerde /w/ bulunurken çağdaş Farsçada /v/ bulunmaktadır. Eski İbranicede (kutsal kitap İbranicesi/Biblical Hebrew) waw harfi /w/ okunurken çağdaş İbranicede /v/ okunur, dolayısıyla adı vav olmuştur. Ayrıca bugün de olduğu gibi birçok Oğuz boyu vardı ve bunların konuşmaları da kendi içlerinde değişiklik gösteriyordu.

d) En önemli argüman olarak öne sürülen bugünkü İranlıların ve Oğuzların و harfini /v/ şeklinde okudukları savı Türkiye Türkleri ve Azeriler için doğru olmakla birlikte, tüm çağdaş Oğuz toplulukları için geçerli değildir. Oğuzcanın doğu kolu olan Türkmencede çift dudaksız ses varlığını korumaktadır. Kaşgarlı'nın eserini dönemin halifesine sunmak üzere Bağdat'a gittiği bilinmektedir. Burada kademe kademe artmakla birlikte, Emevi döneminden beri Türkmen varlığı bulunmaktaydı. Bunun dışında Oğuz hâkimiyetini kabul eden yerli halkları ve Peçeneklerden bir grubu Kaşgarlı Oğuz olarak kabul ediyordu. Bunların dilinde de /w/ görülmesi mümkündür.

35 Yağnobi dilinin ses özellikleri, Soğudca ile ve diğer İrani dillerle karşılaştırması için bkz. Novák 2013.

e) Ayrıca, Oğuzların *v* harfini /v/ okuduğu savı doğru kabul edilse bile tartışma konusu ile ilgisi bulunmamaktadır. Çünkü ne eserin müellifi Kaşgarlı, ne de hedeflediği okur kitlesi Oğuzlardır; yazar bir Karahanlı olan Kaşgarlı, hedef okuyucular ise Araplardır. *v* harfinin /v/ okunması gerektiği tezi ancak hedef okuyucu kitlesi İranlılar veya Oğuzlar olsaydı, Kaşgarlı kitabını ya Türkçeyi İranlılara tanıtmak için Farsça, ya da Oğuzlara hitaben Oğuz Türkçesiyle yazmış olsaydı geçerli olabilirdi. Aslında bu yaklaşım bugünkü Oğuzların Kaşgarlı'yı niye farklı anladıklarını, yani Kaşgarlı'nın kullandığı *v* harfini neden /w/ yerine /v/ okuduklarını açıklamaktadır.

f) Kaşgarlı sözcük düzeninde Arap gramerlerindeki gibi illetli harfleri ayırmış, *v* veya *u* içeren, yani yarı ünlülü sözcükleri ayrı bir başlık altında, *v* harfini ise ünsüzlerle birlikte *fe* harfinin sırasında vermiştir. Bu ayırım da *v* harfini /w/ okuduğunu göstermektedir.

g) *v* harfinin okunuşu konusunda çağdaş Oğuzların (ve İranlıların) kullanımını esas alınırken Kaşgarlı'nın Oğuzlar için öne sürdüğü ve çağdaş Oğuzca ile uyuşmayan başka ses özellikleri, mesela Oğuzcaya çok aykırı olan söz başı *c* /dʒ/ iddiası ayrı tutulmuştur. Kelly'nin yaklaşımını uyarlırsak: "Bu harfin Oğuzcadaki normal değerinin *y* /j/ olduğunu (Osmanlıcadaki *yıl*, *yol*, *yel* vb.) bildiğimize göre" Kaşgarlı *ç* yazmış ama *u* demek istemiş diye mi yorumlamalıyız? Bu konuda farklı yaklaşımlar olsa da; Türkologlar, lehçe farkları, Kıpçak etkisi vb. tezlerle, Oğuzca hakkındaki bilgilerimizle Kaşgarlı'nın sözlerini uzlaştırma arayışına gitmişlerdir. Aynı uzlaştırma çabası Oğuzcadaki /w/ konusuna da uygulanmalıdır.

h) İkinci argüman olarak öne sürülen Soğud alfabesi ve Soğudca sesler Türkçe için delil olamaz, ancak destekleyici bir argüman olabilir. Her ne kadar Soğudlar Eski Türklerle yakın ilişki içinde olan ve zamanla Türkleşmiş bir halksa ve Soğud alfabesi Uygur alfabesine kaynaklık etmişse de Soğudca Türkçeden bütünüyle ayrı bir Hint-Avrupa dilidir. Yazarlar birinci argümanda Oğuzların ve Farsların Arap alfabesindeki *v* harfini Araplar gibi /w/ değil /v/ okuduklarını belirtmişken ikinci argümanda bir harfin Soğudca okunuşunu Türklere mal etmektedirler³⁶. Ayrıca Kelly'nin de belirttiği gibi Soğudlar da Aramiceden aldıkları alfabeyi onlardan farklı okuyorlardı³⁷. Beth harfini (Kel-

36 Başka iki dilden örnek vermek gerekirse İngilizce Almancanın bir koludur. Her iki dil de Latin alfabesini kullanmaktadır. Buna rağmen okuma kuralları birbirine benzemez. İngilizcede /v/ ve /w/ sesleri vardır, bunlar alfabede de aynı harflerle (*v*, *w*) gösterilir. Buna karşılık Almandada /w/ sesi yoktur ve alfabedeki *w* harfi /v/ sesini göstermektedir. Alfabedeki *v* harfi ise birçok durumda /f/ olarak (*volk*, *vater* vb.) okunur. Organik bağları olan ve aynı alfabeyi kullanan bu iki dil bile harflerin ses değerleri konusunda farklı tutum takınırken akraba olmayan, köken birliği bulunmayan Türkçe ile Soğudca arasında koşutluk kurmak ne kadar sağlıklı olabilir?

37 Türkçede eski Türkçeden bu yana bulunan /l/ ve /b/ sesleri Soğudcada yoktu (/l/ sesinin

ly'nin gösterimiyle *F* harfini) Aramiler gibi /b/ değil /β, f/ şeklinde okudukları kabul edilmiştir. Bugünkü İbranicede ise aynı harf /v/ şeklinde okunmaktadır. İçine nokta ilavesi ile /b/ sesini göstermektedir.

i) Yazarlar Soğudcada fe harfinin [w] veya [β] okunduğunu söylemiştir, oysa Soğudların kullandıkları her üç alfabede de (Soğud, Mani ve Süryani) hem yuvarlak ünlüleri hem de /w/ sesini gösteren (matres lectionis) waw harfi bulunmaktaydı. Genellikle kabul gören görüşe göre Soğud alfabesinin atası olan Arami alfabesindeki beth yani be harfi, Soğudcada /b/ sesi olmadığı için, sızıcı [f] ve [β] seslerini göstermekte kullanılmıştır. Pe harfi de [f] için kullanılabiliyordu (Gharib 2004, Farsça bölüm 25, cedvel 1).

توضیحات	ارزش آوایی	حرفنوشت	شکل حرف	نام آرامی	معادل فارسی
گاه /f/ با نشانهی β متمایز می شود.	/f/ /β/	β	ب	beth	ب
	/ð/ /ũ/ /w/	w	و	vau	واو
در متون M(S) گاه /f/ با p متمایز	[b] /f/ /p/	p	پ	pe	پ

Şekil 3. Gharib 2004, Farsça bölüm 25, Tablonun /f/, /β/ ve /w/ ile ilgili kısımları

Tabloda da görüldüğü üzere Soğud alfabesine kaynaklık eden Arami alfabesinde harfin adı beth olup Farsçadaki karşılığı /b/ sesidir. Soğudların ise bu harfi [f] ve [β] için kullandıkları düşünülmektedir. Soğudların kullandığı üç alfabe de fonetik değildi, yani ses değerlerini bire bir yansıtmıyordu³⁸. Soğudca tarihî bir dil olduğundan Soğudların hangi harfi nasıl okudukları ile ilgili kesin gerçeklerden değil ancak çıkarımlardan bahsedilebilir. Aynı şekilde Harezmece harf çevirimi de sorunludur³⁹. Ölü bir dil olan Soğudcanın ses değerlerini tespit etmek için Soğudcadan diğer dillere (Farsça, Harezmece gibi)

sonradan Türkçenin etkisiyle girdiği düşünülmektedir. /l/ sesi olmadığı için Soğudlar lamedh harfini /ð/ sesi için kullanıyorlardı (Kelly 1973: 149 ve Novák 2013). Bu ses dişler arası *d* veya *z* /ð/ olarak kabul edilmektedir ama göstermek için lamed harfi kullanıldığına göre muhtemelen Arapça dat harfi gibi *d-z-l* arası (emphatic lateral) bir sestir. Türkçedeki /l/ sesini karşılamak için Uygur alfabesinde *r* harfine çengel eklenerek üretilen harf kullanılmıştır.

38 Ayrıntılı bilgi için Gharib 2004, Giriş bölümüne başvurulabilir.

39 “Providing even a tentative transcription risks falsifying the facts of the language. Therefore the basis for the following description must be the transliteration. Very often the transcription can do no more than indicate what could be expected (i.e. as an exercise in etymology or in formal analysis), which may not at all be what actually existed. Sometimes a transcription is avoided entirely. When it is offered it is always tentative, and is occasionally marked with an asterisk as being speculative, particularly to indicate problems of legibility or pointing and, in tables, to indicate reconstruction on the basis of documented forms” (Durkin-Meisterernst 2009: 336)

yapılan aktarımlarda karakterlerin hangi harflerle karşılandığına bakılmaktadır. Bu şekilde düşünüldüğünde ters yönde örnekler de bulunabilir. Örneğin Soğudca Budist bir metinde Sanskritçe bir kıta Soğud alfabesiyle yazılmış; Sanskritçe *sarvaṃ* sözcüğünün (üç kez) *srβn* şeklinde, *sarva suk^ha* ifadesinin ise *srβ swkk* şeklinde (Novák 2013: 73) yazı çevrimi yapılmıştır; yani /v/ sesi Soğudlar tarafından β (F) harfiyle karşılanmıştır.

j) Arap alfabesinin kullanılmaya başlanmasından sonra Harezm alfabesinde ق ile gösterilen bu sesin Latin harfli çevrimi İrani dilleri çalışanlar tarafından geleneksel olarak β ile yapılmaktadır. Bu tercihin sebebi muhtemelen bu harfle yazılan bazı sözcüklerin çağdaş Farsçada ب /b/ ile yazılıyor oluşudur. Bu simge sürtünmeli ses ile /b/ arasındaki bağlantıya işaret etmektedir. Fakat bu yazım mutlaka sesin çift dudaksıl olduğunu göstermez. Nitekim bazı kaynaklarda “labio-dental sound β” (diş dudaksıl β sesi) ifadesi kullanılmıştır⁴⁰.

k) Soğud alfabesi yerine Soğud kökenli eski Uygur alfabesinin kullanımından bahsetmek daha yerinde olabilirdi⁴¹. Bu alfabaya bakıldığında aynı Arap alfabesindeki (ve diğer Semitik dillerdeki) gibi bir *waw* harfinin bulunduğu, ama Arap yazımından farklı olarak bu harfin sadece yuvarlak ünlüleri göstermek için kullanıldığı görülecektir. *Waw* harfinin ünsüz olarak kullanımı çok nadirdir ve alıntı sözcüklerle sınırlıdır. Buna karşılık Türkçe sözcüklerde ünsüz olarak Soğud alfabesindeki fe/beth harfi kullanılmaktadır ki bilim insanlarının bir bölümü bu harfin /v/ sesini gösterdiğini düşünmektedir. Örneğin Kelly'nin de makalesinde (s. 149) harf sıralaması ile ilgili olarak dip notta alıntı yaptığı Henning, orta İran dillerini ele aldığı çalışmasında, Soğud alfa-

40 Ör. “... the Arabo-Persian alphabet was adopted, but with some modifications, e.g. *f* with three suprascript points representing the labio-dental sound β.” (... Arap-Fars alfabesi benimsendi ama bazı değişikliklerle, ör.: diş dudaksıl β'yi gösteren üç noktalı *f*) A. Tafazzoli, “Iranian Languages,” *History of Civilizations of Central Asia (vol. 4, part-2)* içinde, düz. M. Sajfiddinoviç ve M. S. Asimov, (Delhi: Motilal Banarsidass, 2003), 327. Yine MacKenzie “... the letter wāw /w/ of both Semitic alphabets, Hebrew and Arabic, used to write Persian, had changed in pronunciation from a bilabial semi-vowel [w] to a labio-dental fricative [β], NP [v], ...” (David Neil MacKenzie 2003: 110).

41 Makalenin boyutunu aşacağı için burada Uygur alfabesindeki harflerin ses değerleri üzerinde ayrıntılı durulmamış ve bu konuda çalışan diğer bilim insanlarının görüşlerine yer verilememiştir. Ancak Uygur çalışmalarının kıdemli ismi Röhrborn'un Uygurca Sözlüğünde, Uygurca sesleri sıralarken “D. Transkriptions-Alphabet” başlığı altında: “v labiodental / w bilabial, in fremdwörtern” (v diş dudaksıl / w çift dudaksıl, yabancı sözcüklerde) diye belirttiğini not düşmek yerinde olur. Röhrborn ayrıca Fremdphoneme (Yabancı Sesler) başlığı altında *f, h, w, ž (j /z/)* seslerini sayar Bkz. Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, (Wiesbaden: Verlag, 1977), 10-11.

besindeki sıranın Uygur alfabesinde aynen korunduğunu belirterek, Soğudca β 'nin karşısına Uygurcada v'yi koyar⁴².

l) Dankoff ve Kelly bilimsel etik gereği kendileri gibi düşünmeyen Borovkova'nın makalesine (Borovkova 1966) gönderme yapmışlar ancak Borovkova'nın makalesinde ortaya koyduğu ve Doerfer'in de sağlam bir mantık diye yorumladığı⁴³ argümanlara yanıt vermemişlerdir. Borovkova'nın yazısının orijinali Rusça olduğu için birçok Türkologun yazıya erişmesi mümkün olmamıştır.

m) Yazarlar Arap alfabesinde zaten çift dudaksıl \mathfrak{w} harfi bulunurken Karahanlıların neden /w/ sesini gösteren bir harf daha eklemeye ihtiyaç duymuş olabilecekleri sorusuna açıklık getirmemişlerdir.

n) Ayrıca nokta ekleyerek yeni bir harf tasarlamak için Karahanlıların niye diş dudaksıl fe harfini seçtiği, Kaşgarlı'nın harfi niye hep fe üzerinden tanımladığı ve harfe fe adıyla gönderme yaptığı, sıralamada niye fe harfinin yerine koyduğu sorgulanmamıştır.

Bu mantık hatalarının bir kısmı aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

2.3.1. Metnin Amaçlanan Hedef Kitlelerinin Göz Ardı Edilmesi

Dankoff ve Kelly'nin çağdaş Oğuzların (ve İranlıların) \mathfrak{w} harfini nasıl okuduklarını temel alan akıl yürütmesi çok temel bir gerçeği göz ardı etmektedir: Kaşgarlı *Divan*'ı Arapça olarak ve Araplar için yazmıştır.

Divan tarihî bir metindir. Bu metni çözümlmek için bilimsel metin analizi ve tarihî metin inceleme yöntemlerinin kullanılması gerekir. Metin analizi, bağlam analizi (discourse analysis, context analysis), eleştirel okuma (critical reading) ve tarihî metinlerin incelenmesi alanlarında çalışan bilim insanlarının kendilerine ve metne ilk sordukları sorulardan biri “Bu metin kime yönelik yazıldı?” başka bir deyişle “Metnin hedef kitlelerini (intended audience) kimler oluşturur?”⁴⁴ sorusudur. Lafız ile mana arasındaki bağlantı zaman ve mekân-

42 Karşılaştırma için bkz: W. B. Henning, “Mitteliranisch,” *Iranistik* içinde, düz. Karl Hoffmann vd. (Leiden-Köln: E. J. Brill, 1958), 61.

43 “wie T. A. Borovkova in Tjurkologičeskij Sbornik 1966: 24-27 mit guten Gründen bewiesen hat” (Dorerfer 1993: 52).

44 Bu alanlar için gereken temel ölçütlerle ilgili çeşitli üniversitelerin edebiyat ve tarih öğrencilerine yönelik hazırladıkları ders notlarına başvurulabilir. Örneğin Harvard üniversitesi öğrencileri için hazırlanan bir rehberde (*A Brief Guide to Writing the History Paper*) tarihî bir kaynaktan delil olarak faydalanmak için yazarın bu kaynağı hangi amaçla ve hangi hedef kitleye yönelik yazdığı gibi soruların sorulması gerektiği belirtilir: “Why did the author produce this source? For what audience and purpose? Did the author make this purpose (or argument) explicit or implicit? Was it intended for public or private use?” Carleton College tarafından sunulan *Tarih: Birincil kaynaklar nasıl incelenmeli? (History: How to*

dan, özellikle okuyucunun algısından soyutlanmış değişmez bir varlık değildir. Yazıldığı zamanın ötesine taşan bir eserin hedef kitlesi (muhatap) ile gerçekleşen okur kitlesi farklılaşmıştır. Bizim örneğimizde hedeflenen okuyucu kitlesi Kaşgarlı'nın çağdaşı Araplarken bu çağda gerçekleşen okuyucu kitlesi her milletten Türklük bilimcileri ve Türk dili uzmanları ile Türklük bilimi ile ilgilenen kişilerdir. Kaşgarlı'nın zamanında Oğuzların ya da başka boylardan Türklerin kendi dillerini öğrenmek için Arapça bir kitaba başvurmaları söz konusu olamayacağına göre onlar aslında hedef okur sıralamasında en son da yer alıyorlardı. Bugün ise Araplar Türkçe konusunda bilgi almak için 11. yy.da yazılmış bir kitaba başvurmayı tercih etmeyeceklerdir, oysa Türkler ve Türklük bilimcileri için eseri okumak ve anlamak Türkçenin ve Türklerin tarihini öğrenmek için birincil öneme kavuşmuştur. Hedef kitle ile gerçekleşen kitle arasında yüz seksen derecelik bir değişim olmuştur. Bu durumda yazarın kastettiği anlamı tespit etmek için gerçekleşen okurun algısı değil, hedef kitlenin algısı ölçü alınmalıdır⁴⁵. Dolayısıyla Kaşgarlı'nın eserini Kaşgarlı'nın anlattığı şekilde anlamak için uygulanması gereken bilimsel yöntemin ilk adımı: “Kaşgarlı eserini kimler için yazdı?” sorusunu sormaktır. Bu soruyu atlayıp sanki Kaşgarlı bugünkü okurlarını hedefleyerek yazmış gibi metne yaklaşmak, ۶ harfinin okunuşunda olduğu gibi bizi yanlış sonuçlara götürür⁴⁶.

Analyze a Primary Source) sayfasında da benzer sorulara yer verilmiştir: “Who constituted the intended audience?”. Marianopolis üniversitesi *How to analyze an historical document* sayfasında: “Audience: What is the intended audience of this document?” *How to Analyze a Text* - University of Texas: Who is the intended audience or actual audience of this text? Cornell University'nin kaynakların eleştirel analizi üzerine kaynağında: Content analysis: A. Intended Audience - What type of audience is the author addressing? https://writingproject.fas.harvard.edu/files/hwp/files/bg_writing_history.pdf <https://apps.carleton.edu/curricular/history/resources/study/primary/> <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/quebechistory/Howtoanalyzehistoricaldocument.html> <http://utminers.utep.edu/omwilliamson/engl0310/analysis1.htm> <http://guides.library.cornell.edu/criticallyanalyzing> (Tümüne erişim 2 Ekim 2016).

- 45 Edebi eserler söz konusu olduğunda konuya farklı bakılabilir ve yazarın ne kastettiğini soruşturmak yerine eserin her çağdaki okuyucusunda oluşturduğu etki değerli bulunabilir. Ancak bilimsel bir esere tarihî bilgiler edinmek için yaklaşıldığında müellifin maksadı birincil önemdedir.
- 46 Bu konuyu daha iyi kavramak için alan dışından bir örnek faydalı olabilir: 2016 yılı Aralık ayında, Amerika'da İngilizce yayın yapan medya organlarında, New York Polis Teşkilatı'nın kılık kıyafet yönetmeliğinde dini özgürlükler kapsamında değişiklik yapıldığı ve bundan böyle polislerin, üniformalarıyla aynı renk olmak ve üzerinde polis rozeti bulunmak şartıyla, türban takmalarına izin verileceğine dair haberler çıkmıştır. Haberlerde röportaj yapılan polis memurları, ‘türbanlarını inançlarının gereği olarak taktıklarını, artık inançları ile görevleri arasında seçim yapmak zorunda kalmayacakları için mutlu olduklarını’ belirtmişlerdir. Bahsi geçen polislerin dinleri, milliyetleri ve cinsiyetleri için ne söylenebilir? Doğru cevaplar: Sih, Hint asıllı, erkek. Hedef okur kitlesinin İngilizce konuşurları olduğunu ve türban sözcüğünün İngilizcedeki anlamını göz önünde bulundurmamayan bir Türk okuyucu metni tümüyle yanlış anlayacaktır.

Sorunun cevabı ise bizim örneğimizde tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır. Şüphesiz ki, kutlu bir tesadüf sonucunda 20. yy.da *Divan*’ı tekrar keşfeden ve bugün 11. yy. Türkçesi hakkında bilgi almak için okuyan çağdaş Türkler veya diğer milletlerden Türkçe uzmanları Kaşgarlı’nın amaçladığı okur kitlesi değildi. Başka bir deyişle Kaşgarlı kitabını yazarken sözlerini ve anlatım yöntemini onların bu kitaptan ne anlayacaklarını hesap ederek seçmişti.

Divan, Arapça olarak ve Arapların anlayacağı şekilde yazıldı. Dilin Arapça olması dışında kitabın düzeni de (sözcüklerin sıralanma şekli, fillerin emir kipiyle değil geçmiş zaman ekiyle verilmesi, ünsüz harf sayısına göre sınıflandırılması, kullanılan gramer terimleri, Türkçe sesler tanımlanırken Arap seslerinden yararlanılması vb.) Arap anlayışına uygundur. Dolayısıyla “Oğuzlar ۛ ile aw der” cümlesini doğru anlamlandırmak için öncelikle metnin hedef kitlesi ve ilk muhatabı olan Arapların bundan ne anladığını sorgulamamız gerekir. Bu sorunun yanıtı da gene tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır. Neyse ki ۛ ses değeri zaman içinde değişmemiş harflerden biri olduğundan rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Kur’an’ın yazıya geçirildiği 7. yüzyılda da, Kaşgarlı’nın *Divan*’ı yazdığı 11. yüzyılda da, bugün 21. yüzyılda da, anadili Arapça olan birisine bu cümleyi okuttuğunuzda (Karahanlıların değil) Oğuzların “aw” dediklerini, yani çift dudaksıl /w/ kullandıklarını anlayacaktır.

Kaşgarlı bilindiği kadarıyla yıllarca Araplar arasında yaşamıştı. Bu bir yana bırakılsa bile *Divan*’ı Arapça yazacak kadar ölçünlü (fasih) Arapçaya hâkim olduğundan şüphe edilemez. Dolayısıyla kuşkusuz ki Arapça ۛ harfinin ses değerini ve Arapların ۛ deyince çift dudaksıl /w/ sesini anlayacaklarını biliyordu. Dolayısıyla Kaşgarlı ۛ yazdığı anda /w/ sesini anlatmak istiyordu. Arı Türkçe konuşanların, yani Karahanlıların kullandığı ses ise /w/ değildi; aynı zamanda Arap alfabesindeki başka bir harf ile gösterilen bir ses de değildi. Bu yüzden Kaşgarlı o sesi Araplara teknik terimlerle tanımlamak zorunda kalmıştı ve bilmedikleri bu sesi bildikleri bir sestem, /f/ sesinden yola çıkarak *yumuşak fe* olarak adlandırmıştı.

Diğer Arapça yazılmış Türkçe gramer kitapları ile birlikte *Divan*’ın ses tanımlarını ve kullanılan terimleri inceleyen Ermers [incelenen Arapça gramerler içinde] yalnız *Divan* ve *Hilye*’nin Türkçedeki [v] sesinden bahsettiğini belirtir. Ona göre ف harfinin [v] sesini gösterdiğini hem Kaşgarlı hem İbn Muhenna oldukça açık bir şekilde ifade etmiştir. “[f] ve [b] konusundaki Arapça fonetik bilgimiz temelinde, ki hem Kaşgari hem de İbn Muhenna bunu referans alırlar, bu tanım tam olarak [v] sesine uyar” (s. 143). Ermers Arapça yerine diğer dilleri referans alan Dankoff ve Kelly’nin yaklaşımını yadırgar: “Etimolojik açıdan muhtemelen Dankoff ve Kelly haklıdır. Fakat burada bizi ilgilendiren Kaşgari’nin Türkçenin seslerini nasıl algıladığı ve onları

Arapça fonetik terimleriyle nasıl tanımladığıdır” der ve ف harfinin [v], و harfinin de normal [w] olarak yorumlanması lehine, “tamamı Kaşgari’nin metnine dayanan” güçlü argümanlar olduğunu belirtir: “Birincisi ف açıkça ‘Arap f’si ve b arasında’ diye tanımlanmıştır ki [w] değil [v] sesini gösterir (kar. 3.6.2.1); ikinci argüman ise Kaşgari hiçbir yerde و harfini standart Arapça telaffuzdan farklı kullandığını söylemez, halbuki diğer durumlarda bu konuya çok özen gösterir. (Standart Arap okuyuşu, şüphesiz ki [w].)” (Ermers 1999: 139-140). Görüldüğü gibi hedef okuyucu doğru tespit edildiği, yani metne bir Arap nasıl anlar diye bakıldığı zaman karışıklığa yer kalmamakta, zihinler berraklaşmaktadır.

2.3.2. Oğuzca ile Uyuşmayan Diğer Dil Özelliklerinin Göz Ardı Edilmesi

Geniş coğrafyalara hükmeden, büyük insan kitlelerini yöneten siyasi yapıların tebaalarının tek etnisiteli ve tek dilli olmaları mümkün değildir. Birbiri ardınca Batıya göç eden Türk boyları kendilerinden önce göçen Türk boyları ve yerli halklarla sürekli değişen düşmanlık ve ittifak ilişkileri içinde olmuşlardır. Doğudan batıya yeni göçen boylar kendilerinden önce gelen boyları batıya veya güneye itiyorlardı. Oğuzlar, Kıpçaklar, Peçenekler gibi boy birliklerini oluşturan boyların sayılarının sürekli değişmesi bu birlikler arasında boy geçişleri olduğunu ve göç ettikleri ülkelerin yerli halklarından bu boylara katılımlar gerçekleştiğini düşündürmektedir. Bir boy birliğine bağlı boyların çoğunluğu diğer boy birliğinden gelen baskı nedeniyle yeni topraklara göç ederken bir kısım insan oldukları yerde kalıyor ve yeni gelen güce siyasi bağlılığı kabul ediyordu. Bu da etnik, kültürel ve dilsel çeşitliliğe yol açıyordu. Aralarında kimliklerini belirleyen (giyim, dil, müzik, destanlar gibi) bazı farklılıklar olsa da yaşam tarzları birbirine çok yakın olan bu grupların birbirlerine karışmaları çok zor olmamıştır. Dolayısıyla hâkim topluluğun adını alsalar da her boy birliği, başka boylardan insan kitlelerini içinde barındırıyordu. Aşağıda tartışılacağı üzere bugünkü terimle federasyon olarak adlandırabileceğimiz boy birlikleri etnik ve dil temelli değil, siyasi bağlılıklara dayalıydı (Golden 2013: 22-24). Tarih boyunca bu göçebe topluluklar iç içe geçmiş, yan yana ve bazen biri diğerinin hâkimiyeti altında yaşamıştır. Oğuzların batıya ittiği Peçenekler 12. yy. itibariyle Karadeniz çevresinde Kıpçakların ve onlarla birlikte yabancı milletlerin içinde eriyip büyük ölçüde çözülmüşlerdir.

Kaşgarlı ölçünlü dil olarak Hakaniye Türkçesi dediği kendi dilini alırken bu dilin karşısına başlıca Oğuzları koymuş, Oğuzlarla Kıpçakları çoğu zaman birlikte anmıştır. Başta batı uçtaki topluluklar olmak üzere diğer topluluklara çok daha az yer vermiştir. Bu durum Oğuzların dönemin büyük ve yükselen gücü olduğuna işaret etmektedir. Bu da Oğuz boy birliğinin içinde diğer Türk

boyları başta olmak üzere yerel halktan çeşitli insan unsurunu içinde barındırması sonucunu doğurur.

Kaşgarlı'nın Oğuzlara attığı özelliklerin çoğu bugün ve ulaşılabilen geçmişte Oğuzca konuşan toplulukların dil özelliklerine aynen uyarken bir kaç özellik aykırı durmaktadır. Bunlardan biri bu makalede tartıştığımız, Karahanlılardan farklı olarak Oğuzların *و* /w/ kullandıkları iddiasıdır. Bugün ve bilinen geçmişte Anadolu Oğuzları ve Azeri Oğuzlar ağırlıklı olarak diş dudaksıl /v/ kullanırken /w/ barındıran diller Kıpçak grubundandır. Diğer iki özellik ise çok daha şaşırtıcıdır.

2.3.2.1. “Oğuzlarda” Söz Başı *y > c*

Kaşgarlı diğer Türklerin kullandığı söz başı *y /j/* yerine Oğuzların *c /dʒ/* sesini kullandıklarını iddia eder. Oysa bilindiği üzere söz başı *c /dʒ/, j /z/* veya *ç /tʃ/*⁴⁷ Kıpçak dil grubunda görülen bir özellik olup bugün Oğuz grubunda kabul ettiğimiz dil ve lehçeler ile uyuşmaz.

Akartürk Karahan, kapsamlı bildirisinde çeşitli bilim insanlarının bu konudaki görüşlerini aşağıdaki gibi bir araya getirir ve sonda kendi görüşünü belirtir:

/y-/ > /c-/: Kâşgarlı, “Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında */y-/* bulunan isim ve fiillerin ilk harfinin elif’e yahut cim’e çevirirler”(DLT: 26; CTD I: 84; DLTt I: 31) ve “Oğuzlarla Kıpçaklar, kelimenin başında bulunan bütün *y* harflerini cim söylerler” (DLT: 422; CTD II: 121; DLTt II: 314) diyerek */y-/ > /c-/* değişimine iki kez temas etmiştir. ... Buradan, bugün düzenli bir Kıpçak ses özelliği olan söz başı */y-/ > /c-, ç-, j-/* değişiminin XI. yüzyılda da bir lehçe özelliği olduğunu görmekteyiz (bk. Johanson, 1998, ss. 96-97; Tenişev, 1984, ss. 256-259; Räsänen, 1949, ss. 185-188). Ancak modern Oğuz grubu için böyle bir ses değişiminden söz edilemez. Bu değişimin Kıpçakların yanı sıra Oğuzlarda da görülmesi Oğuz-Kıpçak lehçe ilişkilerine bağlanabilir.

47 *y /j/* damaksıl, *c /dʒ/* ise diş yuvası arkası/ön damaksıl bir ses olup boğumlanma noktaları çok uzak değildir. Ancak *y /j/* ile *c /dʒ/* sesleri nitelikleri açısından birbirinden çok uzak seslerdir. *y /j/* sesi çok zayıf (lenis/düşük enerjili, yumuşak), yarı ünlü bir sesken *c /dʒ/* yarı kapantılı (patlamalı-sürtünmeli) bir sestir. Anlaşıldığı kadarıyla Türkçenin bazı kollarında söz başında zayıf (lenis) *y /j/* sesi çıkarılamamaktadır. Aslında Eski Türkçede söz başına gelebilen seslerin tamamı ya kapantılı, ya da ötümsüz sesler olup tek istisna *y /j/* sesidir. Başka bir deyişle Türkçe söz başında güçlü sesler istemektedir. Bu nedenle Türklerin bir kısmının söz başında bu sesi çıkaramaması, çözüm olarak bazılarının düşürmesi, bazılarının yarı kapantılı bir sese çevirmesi anlaşılır bir durumdur. Öte yandan bölgedeki yerel dillerden Harezmcede damaksıl yarı kapantılı sesler bulunmaktadır (Durkin-Meisterernst 2009: 340).

Görüldüğü gibi /y-/ > /c-/ değişimi her ne kadar Oğuz ve Kıpçaklara has bir ses özelliği olarak verildiyse de, DLT’de Oğuzca kaydının istisnaları çok fazladır. Bu konuda Canpolat, Kâşgarlı’nın Oğuzcada bahsettiği bu ses olayının Osmanlı Türkçesinde hiç görülmemesinden yola çıkarak, bunun ya bir yanılığın sonucu olarak ya da yazı diline geçmemiş bir ağız özelliği olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir (Canpolat 1968, s. 172). DLT’deki Oğuzca /y-/ > /c-/ ses olayına Korkmaz ise şu yorumu getirmiştir: “y/c değişimi XI. yüzyıldan sonraki dönemde yalnız Kıpçak metinleri ile tanıklanabildiği, Oğuzcanın böyle bir değişim türü vermediği göz önünde bulundurulursa, Kâşgarlı’nın bu açıklamasını değerlendirmek oldukça güçleşir. Kâşgarlı bu dönüşümü eserinin iki ayrı yerinde açık seçik bir şekilde anlattığına göre, belki de XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzca için böyle bir değişim söz konusudur. Ancak XI. yüzyıldan sonraki dönemde Oğuzca, y/c değişimi bakımından c-’ye karşı y-’li ve y-’siz türleri benimseyen ve bu yönü ile Kıpçaklardan ayrılan yeni bir gelişim dönemine girmiş olabilir. Her ne olursa olsun XI. yüzyıl sonrası Oğuz-Türkmen metinleri bu geçişi tanımlamadıkları için, Kâşgarlı’nın bu kaydını, daha başka tanımlayıcı kayıtlar elde edilinceye kadar ihtiyatla karşılamak zorundayız” (Korkmaz 1995, s. 246). Bizce de bu durum, XI. yüzyılda /y-/ > /c-/ değişiminin Kıpçak lehçesinde bulunduğunu, Oğuzcada ise Kıpçakçanın etkisiyle oluşan bir ağız özelliği olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda Oğuz ve Kıpçak lehçeleri arasındaki sıkı lehçe temasına da işaret etmektedir. Türk boyları arasında kesin coğrafi sınırların olmadığı hareketli tarih sahnesinde Kıpçak lehçesine ait özelliklerin Oğuz lehçesinde de görülmesi olağandır. DLT’de verilen Oğuz lehçesindeki /y-/ > /c-/ değişimi, geniş bir alana yayılmış Oğuz topluluklarının tümünde düzenli bir biçimde var olan bir özellik olmayıp Kıpçakların etkisiyle bazı Oğuz gruplarında gözlenen biçimlerdir. (Karahan 2015)

Görüldüğü gibi bilim insanları Kaşgarlı’nın söz başı c /dʒ/ iddiasını Oğuzca ile bağdaştıramamakta, bunun bir Kıpçak ses özelliği olduğunda birleşmektedirler. Birçok bilim insanı tarafından konu şaşkınlıkla karşılanmış ve tatmin edici bir açıklama getirilemediği için soru işareti konularak bir kenarda beklemeye alınmıştır. A. Karahan soruna; Oğuzlar içindeki diyalekt farkları ve Oğuzlarla Kıpçakların iç içe yaşamaları nedeniyle bazı Oğuz boylarında görülen Kıpçak etkisi açısından yaklaşarak bir çözüm önermektedir. Başka bir çözüm önerisi, Oğuz boy birliğinin farklı boylardan ve yerli halklardan insan unsurlarını içlerinde barındırmaları, bu toplulukların Oğuz birliğine bağlı olmaları nedeniyle Kaşgarlı’nın onların ses özelliklerini de Oğuz başlığı altında vermesi olabilir. Mesela belki bugün Kıpçak grubunda kabul ettiğimiz bazı

boylar veya oymaklar Oğuz federasyonu içinde yer alıyorlardı. Hem Oğuzlarla hem Kıpçaklarla yakın ilişkileri olan, hem Oğuz hem Kıpçak özellikleri gösteren topluluklar bulunmaktaydı. Peçenekler muhtemelen buna bir örnekti. Çok uzak geçmişten beri aynı coğrafyada yaşayan farklı etnik kökenlerden halklar da hâkim güç durumundaki boy birliklerine katılıyorlardı.

Karahan’ın da belirttiği gibi Kaşgarlı’nın Oğuzca kaydıyla verdiği y ile başlayan sözcükler de az değildir. Dolayısıyla Oğuzcanın söz başı y konusundaki tutumu için Kaşgarlı üç farklı bilgi vermektedir. Benzer şekilde, aşağıda tartışılacağı üzere Kaşgarlı Kıpçaklarla ilgili de, hem de aynı sayfada, ÷ harfinin telaffuzu konusunda birbiriyle çelişen (/ð/>y /j/ ve /ð/>z/) bilgiler vermektedir. Kaşgarlı’nın bir cümle sonra fikir değiştirmesi söz konusu olmayacağına göre; Oğuzlar dediğinde bir kısım Oğuz’u, Kıpçaklar dediğinde bir kısım Kıpçak’ı kastedebildiğini, aynı zamanda boy birliklerinin, başka göçebe topluluklarında da olduğu gibi, etnik köken ve dil açısından bir örnek olmadıklarını, kendi içlerinde çeşitlilik barındırdıklarını anlıyoruz (A. Karahan yerleşim yerleri de ayrı olan Kıpçak₁ ve Kıpçak₂ diye adlandırdığı iki Kıpçak lehçesi düşünür. Bunlardan Kıpçak₁ varyantını Oğuzcaya yakın görür. Karahan 2009).

2.3.2.2. “Oğuzlarda” Geçmiş Zaman Ekinin Geniş Ünlülü Olması

Üçüncü konu ise tümünden şaşırtıcıdır. Kaşgarlı Oğuzların geçmiş zaman ekini fethalı söylediklerini belirtir. Başka bir deyişle Türkçenin izleyebildiğimiz tarihinde daima dar ünlüyle söylenmiş olan {-DI} ekinin, Oğuzlar tarafından {-dA} şeklinde (bardam ‘gittim’ gibi) söylendiğini iddia eder. Tarihî ve çağdaş Türkçenin hiçbir varyantında bu söyleyiş görülmemektedir. A. Karahan da Kaşgarlı’nın geçmiş zaman ünlüsü ile ilgili iddiasını tarihî ve modern Oğuzca ile bağdaştıramamaktadır:

4.3. Geçmiş Zaman Ekinin Ünlüsünde -dA: Kâşgarlı, Türkçede geçmiş zaman çekiminde “dal harfinin esreyle” yani -dI olarak söylendiğini ve kuralın da bu olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra Oğuzlar ve bazılarının dal harfini üstünlü olarak yani -dA biçiminde söylediklerini ve bunun kural dışı bir kullanım olduğunu söylemektedir (DLT: 504; CTD II: 219; DLTt III: 139). bardam [504] “gittim”. Ancak geçmiş zaman ekinin ünlüsü Kâşgarlı’nın Oğuzcada belirttiği -dA biçiminde tarihî ve modern sahada görülmemektedir. Modern sahada görülen geçmiş zaman eki, tarihî sahada olduğu gibi, ötümlü ötümsüz olarak -DI, -DU biçimleriyledir (Tenişev, 1988, ss. 373-374). (Karahan 2015)

Kaşgarlı kitabın başka bir bölümünde “Bu yerlerin hepsinde, yukarıda söylediğim üzere ɔ harfî hep esredir. Bütün Türklerin dilinde her fiilde kural budur” der; bu sözlerin hemen öncesinde Oğuzların sadece çokluk için kullandıklarını, saygı için kullanmadıklarını belirterek *bardinğiz* “gittiniz” örneğini verir (Atalay 1940: 47). Başka bir deyişle Kaşgarlı kendisi de Oğuzlar dâhil olmak üzere tüm Türklerin geçmiş zaman ekini dar ünlülü kullandığını doğrular. Kaşgarlı’nın diğer biçim birimleri ile ilgili birçok eylemi cümle içinde kullanırken bu olguya tek bir örnek (*bardam*) vermiş olması da sıra dışıdır. Gene Kaşgarlı’nın genellikle 3. kişi örneği vermesine karşılık bu örnekte sadece birinci kişi çekimini vermesi ilginçtir. Açıkça “fethali” ifadesini kullanmamış olsaydı şüphesiz ki bunun bir yazım yanlışı olduğunu varsayıp üzerinde durmayacaktık. Eğer Oğuzların genelinde böyle bir eğilim olsaydı Kaşgarlı çeşitli örnekler verirdi. Bundan, Kaşgarlı’nın bu olgunun fazla örneğiyle karşılaşmadığı ve Oğuzlar içinde küçük bir insan topluluğunda böyle bir değişime rastladığı sonucunu çıkarabiliriz.

Geçmiş zaman ekinin geniş ünlülü olması olgusu Türkçenin hiçbir evresi ile uyuşmadığından akla bunun Türkçeleşmiş bir dilin kalıntısı olabileceği gelmektedir. Türk topluluklarının üstün askeri güçleriyle ele geçirdikleri topraklarda yaşayan İrani diller konuşan topluluklar önce iki dili birlikte konuşmaya başlamışlar, zaman içinde Türkler içinde asimile olarak ana dillerini unutmuşlardır. “... Türkmenler Oğuz birliğinden neşet etmişler ve erken dönemlerde Orta Asya’nın Türk olmayan unsurlarını (çoğunlukla İranîleri) özümsemeye başlamışlardır. Sovyet antropolojik çalışmaları bunun özellikle Türkmenler için geçerli olduğunu ifade etmektedir. Sürekli saldırılar ve köle nakli aracılığıyla Türkmenler kendi bünyelerine İranlı unsurları da kattılar” (Golden 2013: 409). Nasıl bir duvar başka bir renge bir kat boyandığında alttaki renk yer yer kendini belli eder ama birkaç kat daha boyandığında görünmez hale gelirse; dil değişimlerinin yeni olduğu dönemlerde alt katmandaki dilin unsurları yeni edinilen dilde ortaya çıkabilir, bu unsurlar yeni dilin yerleşmesiyle zayıflayıp kaybolabilir. Kaşgarlı Oğuzların İranlılarla karıştığını, dillerinin bundan etkilendiğini söylemektedir (yazma 51). Bu ek belki de Oğuz birliği içinde erimiş, Türkleşmiş İranî yerel unsurlardan birinin konuşmasında önceki dillerinin kalıntısı olarak ortaya çıkmıştı. Orta ve yeni İrani dillerde geçmiş fiil kökü –t veya –d ile biter⁴⁸. İrani dillerde birinci kişi genellikle –‘m ile gös-

48 Bunun eski İrani dillerdeki geçmiş sıfat fiil (perfect participle) yapan “*-ta” ekinden geldiği kabul edilir: “New past/perfect forms developed. They are already found in both Old Persian and Avestan: they are based on the old perfect participle in *-ta, followed by forms of “to be”; the past agent is expressed by the oblique of the noun, pronoun, or corresponding personal suffix, e.g., *imā tayat manā krta-māhā* (this [is] what by me is made, i.e., I had made it, ...)” Gernot L. Windfuhr, “Dialectology,” *Encyclopædia Iranica*, c. VII, Fas. 4, 362-370; <http://www.iranicaonline.org/articles/dialectology> adresinden çevrimiçi ulaşılabilir

terilir. Modern Farsçada *kerdem* “ettim” gibi. Kaşgarlı’nın bar+da+m olarak analiz ettiği sözcük bar+d+am şeklinden getirilebilir.

Bu yaklaşım Kaşgarlı’nın Oğuzlara atfettiği gizemli {-da} ekini doğru olarak açıklıyor mu bilinmez, yine de 11. yy.da İrani bir tebaa üzerinde hâkimiyet kurmuş ve onları içlerinde eritmiş Oğuzların dilleri incelenirken Oğuzcanın doğasına uymayan bir özellikle karşılaşıldığında sadece diğer Türk boyları ile etkileşimleri değil, Oğuzlaşmış yerli halkların Türkçenin altında bir katman oluşturan unutulmuş dillerinin de izlerinin yüzeye çıkabileceği gözönünde tutulmalıdır.

Özetle, Kaşgarlı’nın bugünkü anlayışımızla Oğuz olarak sınıflandırdığımız toplulukların söyleyiş karakteristikleri ile kan uyuşmazlığı olan özellikler /w/ ile sınırlı değildir, hatta /w/ diğerleri yanında en kolay açıklanabilecek olanıdır. Oğuzların ۛ /w/ kullandığı iddiası, ‘Kaşgarlı ۛ /w/ demiş ama /v/ demek istemiş olmalı’ gibi bir yaklaşımla çözülmeye çalışılırken daha aykırı diğer iddiaları ise çözümsüz kalmıştır. Oysa bu soru işaretlerinin birlikte düşünülmesi ayrı bir ufuk açabilir.

2.3.3. Bugünkü Oğuz Tanımı Değil Kaşgarlı’nın Oğuz Tanımı Esas Alınmalıdır

Tarihî bir metni çözümlerken isimlere bugün yüklediğimiz anlamları, modern zamanlarda yapılan sınıflandırmaları esas alamayız. Kaşgarlı’nın Oğuzlardan kimi kastettiğini anlamak için kendisi tarafından verilen boy listesine başvurmak gerekir. Kaşgarlı Oğuzların 22 boyunu sayar (Atalay 1939, I: 55-58). Bu listede dikkat çekici olan ise 19. sırada yer alan Peçeneklerdir. Bugünkü anlayışımıza göre Peçenekler Oğuz değildi ve –dillerinden bugüne çok az veri kalmış olsa da– Kıpçak karakteristikleri gösteren bir dil konuştukları bilim çevrelerince kabul görmektedir (Németh 1951).

Kaşgarlı’nın Oğuzların dili ile ilgili verdiği bazı bilgiler çelişkili görünmektedir. Örneğin bir yandan Oğuzlar *c* /dʒ/ kullanır derken öbür yandan Oğuzlar *y* /j/ sesini düşürür der: “Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında /y-/ bulunan isim ve fiillerin ilk harfinin elif’e yahut cim’e çevirirler” (Atalay 1939: 31). Bu iki ses olayı arasında fonetik bir uçurum bulunmaktadır. Bu çelişkili görülen ifadeler Oğuzların farklı boylarının söyleyiş farklarıyla açıklanabilir. Mesela diğer Oğuz boyları *y* /j/ sesini düşürürken Peçeneklerin bazı alt gruplarında *y* /j/ yerine *c* /dʒ/ sesinin kullanılması söz konusu olabilir.

(erişim 13.10.2017). Kaşgarlı’nın yaşadığı zaman Orta İrani diller dönemine karşılık gelir, onun döneminde –ta>-t/-d dönüşümü gerçekleşmiş olmalıdır ama bazı eskicil unsurların bazı topluluklarda yaşaması sıradışı değildir. Nitekim *kṛta* sözcüğü bugün hâlâ Hinduizmde terim olarak yaşamaktadır.

2.3.3.1. Kaşgarlı'nın Oğuzca ile İlgili Öne Sürdüğü ama Oğuzca ile Bağdaşmayan Özellikler Kıpçak Dil Özellikleri Gösteriyor

Bilinen hiçbir Türk dilinde rastlanmayan geçmiş zamanın -dA şekli bir kenara bırakılırsa, bu dil özelliklerinin ikisini de gösteren, yani hem çift dudaksıl /w/ sesini, hem de söz başı y /j/ yerine c /dʒ/ sesini (veya türevlerini) barındıran diller Kıpçak grubuna yakındır. Bu bağlamda özellikle Radloff'un 19. yy sonunda Kırım Tatarcasının Özen-Baş ağzından topladığı veriler hem ew - aw, hem de söz başı c /dʒ/ konusunda Kaşgarlı'nın tanımlarına tam olarak uymaktadır (Radloff 1896).

2.3.3.2. Çift Dudaksıl ɟ/w/ Kullanan Oğuzlar Peçenekler mi?

Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzlar diyerek kimlerini kastettiğini anlayabilmemiz için kuşkusuz en doğru yol onun kendi sınıflandırmasına başvurmaktır.

Kaşgarlı Mahmud, Oğuz maddesinin altında Oğuzların 22 boyunu sıralar (Atalay 1939: 55-58). Bunlardan 19. boy Peçeneklerdir. *Peçenek* maddesinde ise iki Peçenek halkından bahsedilir (Atalay 1939: 488). Bunlardan biri bir Oğuz boyu, diğeri ise Rum'a (Bizans'a, Anadolu'ya) yakın olan bir Türk kavmidir. Oğuz kavmi olarak sayılan Peçenekler, batıya göç eden Peçenek boylarından geride kalan, göç etmeyerek topraklarında kalıp Oğuz hâkimiyetine giren halk olsa gerektir. Nitekim Taşağıl şöyle demektedir: “*Karlukların baskısı üzerine Oğuzlar, Peçenekleri Güneybatı Sibiryaya doğru ittiler. Bizans imparatoru Porphyrogenetos'a göre Peçeneklerden bir bölük Oğuzların yanında kalmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un bahsettiği Oğuz boyları listesinde gösterilen Peçenekler, bunlar olmalıdır.*” (Taşağıl 2015: 287)

Barthold ise 6. Ders'te “Peçenekleri hem Reşidüddin hem Kaşgarlı Mahmud, Oğuz urukları olarak kaydediyorlar” (1927: 93) der. Yani Barthold bütün Peçenekleri Oğuz olarak sınıflandırır, ancak onların “diğer Oğuzlardan pek erken ayrılmış” olması gerektiğini, çünkü IX. asırda bile Arap coğrafyacılar tarafından ayrı bir kavim olarak anıldıklarını belirtir.

Ayrıca 982 tarihli *Hudud al-'Alam* adlı coğrafya kitabında Peçenekler; Peçenek Türkleri (*Turkân-i Bachanākī*) ve Hazar Peçenekleri (*Bachanāk-i Khazar*) olarak iki ayrı grupta anılmaktadır (Minorsky 2015: 160). Adı bilinmeyen yazara göre Hazar Peçenekleri önceki yurtlarından ayrıлып batıya göçen, Macarları yerlerinden ederek onların topraklarına yerleşen ve burada Rus knezleri ve Bizanslılarla komşu olan bölüktür.

Bu bilgilere Bizans imparatoru Porphyrogenetos'un sekiz Peçenek boyu saymasına karşılık Ioannes Skylitzes'in 13 Peçenek boyundan bahsettiğini ekleyelim. Bu da Peçenek boylarının birbirleriyle irtibatının gevşek olduğunu, zaman içinde farklı boyların bir araya geldiğini, bir kısmının ise ayrılarak

başka ittifaklar kurduklarını göstermektedir. Golden da Bizans ve Rus kaynaklarının “bu boy birliğinde kapsayıcı bir icra erkinden” bahsetmediklerini kaydeder, Arap ve Fars kaynakları ile destekleyerek her boyun kendi yöneticisi olan devletsiz bir göçebe topluluk olduklarını belirtir (Golden 2013: 277).

Peçeneklerin içlerinden bir bölük neden diğerlerinden ayrılıp geride kalmış olabilir? Bu halkın Peçenek kimliğine değil yaşadıkları toprağa aidiyet hissettikleri anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki göçler her halk için büyük acılar ve zorluklar barındırır. Ancak göçebe topluluklar için göç etmek yerleşik toplumlara oranla daha kolaydır. Peçenekler, bir süre yurt tutmuşlarsa da o toprakların yerlileri değillerdi, göçebe ve savaşçı bir topluluk olarak toprak ile güçlü bağları yoktu. Göç etmek yerine yeni gelen siyasi güce bağlanmayı tercih eden halk ise bir şekilde diğer Peçeneklerden farklı olmalıdır. Belki de bu halk Peçeneklerden önce de orada yaşayan, Peçenek hâkimiyetindeyken Peçenikleşen, sonra gelen Oğuz hakimiyetinde de Oğuzlaşan yerli boylardan oluşuyordu.

Tarihî bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla; savaşçı bir kavim olan ve Ruslara ve Bizanslılara paralı askerlik hizmeti veren Peçenekler, Kıpçaklar ve Oğuzlar ile karşılıklı bir etkileşim ve sürekli değişen düşmanlık ve ittifak ilişkileri içindeydiler.

2.3.3.2.1. Peçeneklerin Dili Hakkında Ne Biliyoruz?

Peçenekçe ile ilgili çalışmalar 19. yy. ortalarında başlamış olmakla birlikte⁴⁹ o günden bugüne elimize Peçenekçe bütünlüklü bir metin geçmemiş olduğundan dil özelliklerini belirlemeye yetecek verilerden yoksunuz. Gyula Németh bu konuda temel başvuru kaynağı kabul edilen makalesine “Peçeneklerin dil kalıntıları pek mahduttur” (Németh 1951: 97) diye başlar; uzun yıllar sonra bu konuda yapılan çalışmaları değerlendiren ve eleştiren Vörös de konuya, “bugün bile Peçenek dili hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuzu” vurgulayarak girer (Vörös 2002: 617). Elimizdeki en önemli veri Bizans imparatoru Constantine Porphyrogenitus tarafından 950’de yazılan tarih kitabında Grekçe metnin içine serpiştirilen Peçenek boy, kale ve kişi isimleri ile Ioannes Skylitzes’in tarih kitabında geçen 2 boy ismidir. Bu isimler özel isim oldukları gibi üstelik hiç birinin okunuşu ve anlamı tartışmasız değildir⁵⁰; ayrıca öz Peçenekçe mi yoksa alıntı sözcükler mi oldukları da belirsizdir. Bütün bu belirsizliklere rağmen eldeki veriye bakıldığında /w/ sesinin varlığı görülebi-

49 Peçenekçe çalışmalarının tarihi ve ayrıntılı kaynakçası için bkz. Vörös 2002.

50 Németh’in önceleri yaygın kabul gören, her boy ismini bir at rengiyle bağdaştıran okuma şekli bugün inandırıcı bulunmamaktadır (Vörös 2002: 627). Kurat da bazı okumaları zorlama bulduğunu belirtir. Bkz: A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1937), 56-57.

lir (“yawdı” sözcüğünde) fakat bu /w/ sesinin /k, g/ > /y/ > /w/ dönüşümünün sonucu ortaya çıktığı düşünülür. Ayrıca bazı boy ve kale isimlerinin *y* /j/ sesiyle başladığı var sayılmaktadır (*c* /dʒ/ ile değil)⁵¹. Németh, bu isimlerden yola çıkarak olsa gerek, Peçenekçede söz başı *y* > *c* değişiminin olmadığını düşünür. Ancak Németh Codex Cumanicus’ta da bu değişimin olmadığı (sadece Macar Kumancasında olduğu) görüşündedir, oysa Codex’te ikili yazımlara rastlanmaktadır (yaratchan/jaratkan gibi). Başka bazı ses olaylarından yola çıkarak Németh, Peçenekçenin Kıpçak grubundan bir dil olduğu sonucuna varmıştır (Németh 1951). Bu bilgilere Bizans prensesi Anna Comnene’in 12. yy.da Peçenek ve Kumanların aynı dili konuştuklarına dair tanıklığını da ekleyebiliriz (Györffi’den aktaran Vörös 2002: 629); bu bilgi de (geç bir döneme ait olmakla birlikte) Peçenekçenin Kıpçak karakteristikleri gösterdiği görüşünü desteklemektedir. Vörös ayrıca Çuvaş ve Oğuz unsurlarından da bahseder.

Bizans kaynaklarından ulaşan bu sınırlı bilgiler, Oğuzların baskısıyla göç eden Peçenek boyları ile ilgilidir. Oğuz hâkimiyetini kabul edip yer değiştirmeyen ve bu şekilde diğer Peçenek boylarından kopan Peçenek boylarının dili ile ilgili bu kadar bile bilgimiz bulunmamaktadır. İmparator Porphyrogenitus bu boyların (giyimleri vs. ile) diğer Peçeneklerle aynı kimliği taşıdıkları ve Oğuzlardan ayrıştıklarını söylemektedir (Vörös 2002: 622). Yine de iki Peçenek grubunun konuştukları dilin farklı özellik göstermesi söz konusu olabilir. Nitekim böyle bir durum Kıpçaklar için söz konusuydu. Kaşgarlı aynı sayfada önce Kıpçakları *ǰ* /δ/ sesini söyleyemeyip *y* /j/ sesine çevirenler arasında sayarken hemen arkasından gelen cümlede /z/ sesine çevirenler arasında da sayar. A. Karahan buna dayanarak hem coğrafya hem de dil özellikleri açısından Kıpçakların ikiye ayrıldıklarını düşünür⁵². Kaşgarlı /z/ sesine çeviren grupları sayarken “Argulardan bir takımı” ifadesini de kullanır (yazma 27). Bütün bunlar boy birliklerinin kendi içinde homojen olmadıklarını göstermektedir. Peçenekler, Oğuzlar veya Kıpçaklar dendiğinde tarih boyunca sayıları, siyasi bağlılıkları değişen ve hem etnik hem de dil açısından çeşitlilik gösteren boyların siyasi birlikleri kastediliyordu. Peçenekler Oğuzlar gelmeden önce yerli

51 Németh’in ve diğer birçok araştırmacının *y* ile okuduğu sözcüklerden sadece bir tanesi (*yawdı*) orijinal metinde ‘*Ia* “ya” ile başlarken diğerleri gama harfi /g, γ/ ile başlamaktadır. Mesela *yula* okunan metin γυλά “gula/ğula” gibi yazılmıştır. Grek harflerinin olası ses karşılıkları için Vörös 2002’nin sonunda verilen tabloya göre gama harfinin okunuşu şu şekillerde olabilir: *g, y, γ, d', j* (Tablo Gyóni 1943’ten alıntılanmıştır).

52 “Bu nedenle XI. yüzyıl Kıpçakçasını, d>y değişiminin gözlemlendiği Kıpçak I ve d>z ses olayının gözlemlendiği Kıpçak II (İdil-Kıpçak) şeklinde irdeleyebiliriz. Kâşgarlı’daki Kıpçakça malzemeye değinen Doerfer de, XI. yüzyıl Kıpçakçasının, Kuzeybatı Kıpçak lehçelerine ve Güneybatı lehçelerine ait öğeler taşıdığını belirtmiştir (TMEN II: 906). Bu durumda Kâşgarlı’nın Kıpçakça kaydını bir yanlışlık ya da çelişki olarak değil; bilakis aynı boy grubu içerisindeki iki ayrı lehçe olarak görmemiz gerekir.” (Karahan 2012: 26-27)

halkları egemenlikleri altına almışlardı. Dolayısıyla içlerinde bu halklardan unsurlar bulunduruyorlardı. Bu durum dile de yansımış olmalıdır.

Vörös, göçebe toplulukların boy ittifaklarının dil temelinde kurulmadığını (618) ve ne etnik ne de dil açısından homojen olmalarının gerekmediğini belirtir (625) ve büyük olasılıkla Peçenek boy sistemini oluşturan boyların farklı dil özellikleri gösteren insanlardan oluştuğunu veya çeşitli dillerin etkisinde kaldığını savunur⁵³.

2.3.3.2.2. Bugün Peçeneklerin Devamı Olan Bir Halk Var mı?

Divan'da bahsedilen halkların çoğunluğunun (Oğuz, Kıpçak, Karluk vb.) bugünkü uzantıları belirsiz ve iç içe geçmiş sınırlarla da olsa tespit edilebilmektedir. Ne kadar değişmiş olursa olsun modern toplumların dilleri geçmişten bazı izler taşımaktadır, bu da dilin gelişimi ile ilgili bazı ipuçları vermektedir. Peçeneklerle doğrudan köken birliği kurulabilen bir halk ise bulunmamaktadır. Bununla birlikte başta Sovyet tarihçileri olmak üzere bir kısım tarihçi; Reşidüddin'in Siyah Külahlılar, Arap kaynaklarının Kara Börklülüler, Rus yıllıklarının ise Kara Başlıklılar (Черные клобуки) diye andıkları, Peçeneklerle yakın ilişkisi olan, Kiev knezlerine Peçeneklerle birlikte hizmet eden halkın bugünkü Karakalpakların ataları olduğunu düşünmektedirler. Sovyet Kara Kalpak uzmanı Ždanko, etnik oluşumlarında bir Oğuz-Peçenek “Kara Başlıklı” unsuru varsayar. Onun görüşüne göre, Kara Kalpakların ataları Kıpçaklaştırıldılar ve 14.-15. yüzyıllarda Doğu Nogay Orda'nın bir parçası hâline geldiler. ... [Kara Kalpaklar] Antropolojik olarak, Güney Sibiryalı ve İç Asya Moğol tiplerinin karışımı ile beklendiği gibi İrani Orta Asya altkatmanının özelliklerini gösterirler” (Golden 1992: 403). Diğer bazı tarihçiler ise bu konuda kesin deliller bulunmadığını, sadece isim benzerliği olabileceğini öne sürerek Karakalpak tarihini ismin bu şekliyle görülmeye başladığı 16. yy.dan başlatmaktadırlar. Ancak elbette Karakalpakları oluşturan unsurlar 16. yy. gibi geç bir dönemde birden ortaya çıkmamıştır. Bu halkın bölgenin yerli halkları ile göç ile gelen Peçenek ve Oğuz boylarının karışmaları ile ortaya çıktıkları sanılmaktadır⁵⁴. Sovyet Kara Kalpak uzmanı Ždanko, etnik oluşumlarında bir Oğuz-Peçenek “Kara Başlıklı” unsuru varsayar. Onun görüşüne göre, Kara Kalpakların ataları Kıpçaklaştırıldılar ve 14.-15. yüzyıllarda Doğu Nogay Orda'nın bir parçası hâline geldiler. ... [Kara Kalpaklar] Antropolojik olarak, Güney Sibiryalı ve İç Asya Moğol tiplerinin karışımı ile beklendiği gibi İrani

53 “Most probably the Pecheneg tribal system absorbed peoples with different languages or came under the influence of other languages” (Vörös 2002: 629).

54 Bu görüşe örnek olarak: “The Karakalpaks represent an intermingling of indigenous Iranian-speaking peoples of the Aral sea region with immigrant Turkic-speakers, such as the Oghuz and Pechenegs, who penetrate the western areas of Central Asia in the sixth century AD.” Shirin Akiner, *Islamic Peoples of the Soviet Union* (Londra : Routledge, 2010), 338.

Orta Asya altkatmanının özelliklerini gösterirler” (Golden 1992: 403). Bugünkü Karakalpakların tamamının değilse bile bazı boylarının Peçeneklere dayandığı ya da en azından onlarla bir arada yaşamış oldukları anlaşılmaktadır.

Bu konudaki tartışmaları tarihçilere ve etnologlara bırakarak dil verilerine dönüp şu tespitite bulunabiliriz: Kaşgarlı'nın Oğuzlara attığı, ama bilinen geçmişteki ve modern Oğuzca özellikleri ile uyuşmayan söz başı *c /dʒ/* iddiası Karakalpaklara uymaktadır (Kaşgarlı isteseydi *j /z/* sesini gösterme imkânına sahipti ama *c /dʒ/* sesini tercih etmiştir). Bugün *üy* “ev” sözcüğünde görünme- se de ünlünün yuvarlaklaşmasında */w/* sesinin izlerine rastlanmaktadır.

Radloff'un 19. yy sonunda Kırım Tatarcasının Özen-Baş ağzından topladığı veriler hem *ew – aw*, hem de söz başı *c /dʒ/* konusunda Kaşgarlı'nın tanımlarına uymaktadır: “Eski Ciiğan Adam” (eski yığan adam, eskici) hikayesinde: *xarı ā bārgān cibārgān. Anıñ artınan ol kätkän son bu xarınıñ xocağı äwgü kälidi.* İlk cümlede *cibārgān* “göndermiş” ve ikinci cümlede *ewge* “eve” görülmektedir (Radloff 1896: 29). Ayrıca “Akıllı Kız” hikayesinde: *awga kätti “ava gitti”* (Radloff 1896: 33) geçmektedir. Diğer bazı Kırım ağzlarında ise söz başı *c /dʒ/* örneği görülme- se de *ew, aw, awcı* gibi sözcüklerde */w/* görülmektedir. Ayrıca kısaltılmış, son sesleri düşürülmüş sözcüklere çok rastlanır. “Ona” anlamında *ā*, “sana” yerine *sā*, “etmeye” yerine *etmē* gibi. Kırım'ın Karadeniz'in kuzeyinde, Peçeneklerin dağılmadan önce yaşadıkları yerler arasında olması ve Karakalpakların Kırım⁵⁵ göçü dikkat çekicidir.

2.3.3.2.3. *Divan*'da Peçeneklerin Dili Hakkında Verilen Bilgiler

Divan'da “Peçenek” adı altında verilen bilgiler de çok sınırlıdır. Kaşgarlı Peçeneklerin kelimelerin sonu kesik, kısaltılmış bir Türkçe konuştuklarını söyler (Atalay 1939: 30). Peçenek adı eserde yedi kez geçerken bunlardan hiç biri ses değişiklikleri ile ilgili değildir, sadece ikisi biçim birimler ile ilgilidir: *ism-i fâil için {-GUÇI}* yerine *{-DAÇI}* (Atalay 1940: 49) ve *ism-i zaman ve mekân için {-ĞU}* yerine *{-AsI}* (Atalay 1940: 67) eklerinin kullanılması. Kaşgarlı bu iki biçim birimdeki farklılığı Peçeneklerin Oğuz ve Kıpçaklarla (ve başka bazı boylarla) ortak özelliği olarak sayar⁵⁶. Sonuç olarak Kaşgarlı da Peçenekçe ile ilgili çok sınırlı bilgi verir ve ayırt edici bir özellik bildirmez.

55 Hayatlarını Karakalpak araştırmalarına adanmış olan David ve Sue Richardson, Karakalpakların ikiye ayrıldıklarını belirterek, bunlardan *On To'rt Uruw* “On dört Uruk” boyunun Moğol işgaliyle yurtlarından çıkarılmaları ve Kırım'a göç etmeleri, iki yüz yıl sonra kademeli olarak doğuya geri göçle sonunda Sir Derya'ya ulaşmaları ile ilgili bir destanları olduğundan bahsetmektedirler (Richardson ve Richardson 2012).

56 Burada dikkat çekici olan bir nokta şudur: Kaşgarlı *-AsI* ekini anlatırken önce Peçenekler dâhil bu eki kullanan boyları sayar, devamında birçok örnek verirken bütün örneklerde *Oğuzlar “.....” der* kalıbında sadece Oğuz ismini kullanır (Atalay 1940: 67-69).

Kaşgarlı, “Bizans’a (Rum) yakın bir kavim” olarak tanımladığı Peçenek topluluğunun dil özelliklerini “Peçenekler” adı altında belirtmiştir. Ancak ana Peçenek topluluğundan ayrı tuttuğu ve Oğuz boyları arasında saydığı Peçenek boyunun söyleyiş özelliklerini Peçenekler değil Oğuzlar başlığı altında saymış olması anlaşılabilir bir durumdur. Kaşgarlı’nın Oğuzca hakkında birbiriy-le uyuşmayan özellikler söylediği (söz başı y’yi düşürmek, c’ye döndürmek, korumak gibi) zaten malumdur. Bu çelişkileri telif etmenin tek yolu Oğuz boyları arasında söyleyiş farkları olduğunu kabul etmektir. Bu kadar belirgin bir söyleyiş farklılığı, uzak geçmişten beri birlikte yaşamamış, farklı köken-den insan unsurlarını düşündürmektedir.

Dil malzemesinin azlığı, hatta neredeyse yokluğu nedeniyle Peçenekler konusunda ortaya atılacak bir tezi ne kanıtlamak ne de çürütmek mümkün görünmektedir. Bu nedenle bu makalede Kaşgarlı’nın Oğuzlar dediğinde ba-zen, siyasi güç olarak Oğuzlara bağlı, önce Peçenekleşmiş, sonra onlardan bir kısım ile Oğuzlaşmış yerli halkları kastettiği savı tartışmaya açılmıştır. Daha net şeyler söylemek için bütünlüklü metinlerin ortaya çıkmasını beklemek gerekecektir. Kesin sonuçlara varmaktan kaçınarak bu savın Kaşgarlı’nın Oğuzlar hakkında sorunlu ve çelişkili görünen tespitlerinin açıklanmasında çok kullanışlı olduğu tespitinde bulunmakla yetinelim.

2.3.4. İlk Bölümün Sonucu: Kaşgarlı’ya Göre Çift Dudaksıl /w/ Sesini Kullanan Oğuzlardır, Karahanlılar Değildir

Makalenin, Kaşgarlı’ya göre kimin /w/ sesini kullandığı konusunun ele alındığı bu bölümünü sonuca bağlamak gerekirse: Kaşgarlı Karahanlılarda değil Oğuzlarda ı bulunduğunu söylemektedir. Açıklama yapmaksızın, muha-tabının anlayacağını varsayarak kullandığı için Kaşgarlı’nın ı harfini Araplar gibi /w/ okuduğundan şüphe edilemez. Kaşgarlı’nın Oğuzlar diyerek Oğuzla-rın hangi kesimini kastettiği ise tartışmaya açıktır. Kaşgarlı’nın “Oğuzlar ve onlara uyanlar” (onları takip edenler, onların arkasından gidenler) deyi-mi aslında Oğuzların tümünü ve hatta daha geniş bir kitleyi kapsamaktadır. Ancak yukarıda tartışıldığı gibi Kaşgarlı bazen Oğuz diyerek Oğuzların (ve Kıpçak diyerek Kıpçakların) bir kısmını kastedebilmektedir. Dolayısıyla Kaşgarlı’nın çağdaşı Oğuzların genelinde /w/ kullanımı söz konusu olup bu ses sonraki yüzyıllarda Anadolu Türkçesinde /v/ sesine evrilmiş olabileceği gibi Kaşgarlı’nın Oğuzlar sözünü Oğuzların bir bölümü için kullanması da kendi üslubu içinde olasıdır. Kaşgarlı bazen “Argulardan bir takım” gibi ifadelerle sınırla-sa da çoğu zaman Oğuz veya Kıpçak boy birliklerine mensup boyların veya daha küçük toplulukların söyleyiş özelliklerini boy birliğinin genel adı altında anmaktadır. Aynı boy birliği için zaman zaman birbirleriyle çelişen dil özellik-lerinden bahsetmesi ancak bu şekilde açıklanabilir. Dolayısıyla muhtemelen

tüm Oğuzlar değil, Oğuz birliği içinde bulunan bazı boylar çift dudaksıl ses kullanıyorlardı. Bu söyleyiş farkı o boyların geçmişten getirdikleri bir özellik olabileceği gibi özellikle güneydeki Oğuzlarda, Abbasilerle etkileşimin sonucu olarak Arap etkisiyle ortaya çıktığı da değerlendirilebilir. Başka bir olasılık Kaşgarlı zamanında Oğuz birliği içinde bulunan Peçeneklerdir. Oğuzlardan önce batıya göç etmiş Peçenekler muhtemelen yerel halkla da karışmışlar, onları içlerinde eritmişlerdi. Oğuzlar gelip Peçenekleri ittiklerinde çoğunluk batıya göç ederken bir kısmının boy bağı yerine toprak bağına üstün tutması kalanların oranın Peçenekleşmiş yerli halkı olabileceğini düşündürmektedir. Elimizde yazılı bir eser bulunmadığı için yerlerinde kalan bu Peçeneklerin dilleri hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Doğrudan bir bağ ispat edilemese de çağdaş topluluklardan Peçeneklerle en yakından bağlantılı görünen halk Karakalpaklardır. Kaşgarlı'nın Oğuzlar hakkında söylediği ama çağdaş Oğuzca ile bağdaşmayan söz başı c /dʒ/ ve (zaman içinde y /j/ sesine dönüşmüş olsa da) /w/ kullanımı Karakalpaklar ile örtüşmektedir.

3. Arı Türkçede (Karahanlı Türkçesi) Bulunan “fe” ile “be” Arasındaki Ses Nedir?

ف harfinin, dudaksıl ve ötümlü bir sesi gösterdiği, nazal ve patlamalı bir sesi göstermediği konusunda anlayış birliği bulunmaktadır. Bu durumda muhtemel ses karşılıkları şunlar olabilir: Çift dudaksıl sürtünmeli /β/, diş dudaksıl sürtünmeli /v/, çift dudaksıl sürtünmesiz, kayıcı, yarı ünlü /w/ ve bu sesin diş dudaksıl karşılığı sürtünmesiz /v/. Bunlardan /w/ sesi ilk bakışta elenmektedir. Çünkü bu ses Arapçada bulunmakta ve Arap alfabesinde و harfi ile temsil edilmektedir. Kaşgarlı *Divan*'da Arap okuyucusuna waw harfinin Türkçede farklı okunduğu konusunda bir uyarıda bulunmaksızın bu harfi Oğuzların kullandığını ama Karahanlıların ف kullandıklarını söylemektedir. Bu durumda ف, /w/ sesinden başka bir sesi gösteriyor olmalıdır. Öte yandan bu sesin başka bir çift dudaksıl ses olan sürtünmeli /β/ sesi olması da düşük bir olasılıktır⁵⁷. Yeni bir harf ekleme gereksinimi doğurmak için bu sesin çift dudaksıl kayıcı /w/ sesinden belirgin şekilde farklı olması beklenir. Bu durumda en güçlü aday diş dudaksıl /v/ sesidir. Ayrıca yeni harfin, diş dudaksıl /f/ sesini gösteren ف harfine nokta eklenerek üretilmesi de bu harfin /f/ sesinin ötümlüsü, yani /v/ olduğuna işaret etmektedir. Çünkü Kaşgarlı ف harfini tanımlamak için kullandığı *rakik* “yumuşak” sözcüğünü /g/ sesini tanımlamak için de kullanmaktadır. Yumuşak /k/ sesi /g/ olduğu gibi yumuşak fe de /f/ sesinin ötümlüsü /v/ olmalıdır. Aynı şekilde Kaşgarlı pe harfini “sert be” şeklinde, yani ötümlü eşi üzerinden tanımlamaktadır. Kaşgarlı ف harfinin gösterdiği sestten bazen sadece fe, çoğu

57 Bu ses büyük olasılıkla bir alt ses birimi olarak bulunuyordu. Ana ses birimi olarak bulunması /v/ sesine oranla daha az olasıdır, ancak bütünüyle olanaksız değildir.

zaman da *yumuşak fe*⁵⁸ olarak bahsetmektedir. Bu durumda tanımlanan ses diş dudak sesi olmalıdır.

3.1. Kaşgarlı Sesi Nasıl Tanımlıyor?

Bu harfin ses değeri konusunda Kaşgarlı bilgi vermektedir. Ancak Araplara onların dilinde olmayan bir sesi anlatmak için kullandığı terimler bugünkü terminolojimize oldukça uzak olup kulağa tuhaf gelmektedir. Kaşgarlı bu sesin mahrecini “gerçek be ile Arap fe’si arasında”, sesin özelliğini ise “yumuşak fe” diye tanımlamaktadır. Dolayısıyla harfin ses değerini bulmak için öncelikle Kaşgarlı’nın eserinin tümünün incelenerek hangi terimi hangi bağlamda kullandığının tespit edilmesi, sonra da bu günkü terminolojideki karşılıklarının bulunması gerekmektedir. Bu işi uzun yıllar önce bir dil bilimci -Tatyana A. Borovkova- yapmış ve vardığı sonuçları makalesinde (Borovkova 1966⁵⁹) bir araya getirmiştir. Aynı işlemi sonraki yıllarda Dankoff ve Kelly daha ayrıntılı olarak yapmışlardır. Yazarlar “sert” ve “ince” sözcüklerinin temelde /k, g/ seslerini ayırmak için kullanıldığını, yani “sert kef” ve “ince kef” sözlerinin ötümsüz /k/ ve ötümlü /g/ anlamına geldiğini söylerler. Burada Kaşgarlı’nın *sulba* “sert” sözcüğünü ötümsüz, *rakik* “ince/yumuşak” sözcüğünü de “ötümlü” anlamında kullandığını tespit ederler; fakat anlaşılması zor bir şekilde bu durumu kef ile sınırlarlar ve “Sonra Kaşgari iki terimin anlamını bir şekilde farklı yönlerde genişletir” diyerek /k/ sesinin yanı sıra *p, ç, t, q* ünsüzlerini de sert seslere dâhil ettiğini söylerler. Bunun neden ‘anlamın farklı yönde genişletilmesi’ diye düşünüldüğü açık değildir, sayılan sessizler /k/ ile aynı gruptandır (kapantılı ötümsüz). Kaşgarlı kitabın en başında alfabeyi tanıtırken /p/ sesini anlatmak için “sert be” terimini kullanır, yani sonradan bir genişletme söz konusu değildir. Yazarlar, Kaşgarlı’nın *rakik* “ince” sözcüğünü de ince kef=/g/ örneğinde ötümlü anlamında kullandığını kabul ederler. Fakat bu noktadan sonra, *ف* harfinin /w/ sesini gösterdiği, dolayısıyla /f/’nin ötümlüsü olmadığı ön kabulünden hareket ettikleri için Kaşgarlı’nın bu iki terimi farklı yönlerde doğru genişlettiğini savunmuşlardır (Dankoff ve Kelly 1982: 54).

3.1.1. Kaşgarlı’nın Boğumlanma Noktası (Mahreç) Üzerinden Tanımlamaları

Kaşgarlı’nın *ف* harfinin ses tanımının böyle akıl karıştırıcı olmasının altında, bir sesi yazı ile anlatmanın güçlüğü yatmaktadır. Ses özellikleri arasında

58 Yazma 455’te “yumuşak ve”. “Yumuşak fe” ifadesi fe’nin ötümlüsü, yumuşak ve ise ötümlü olan ve gibi anlaşılmalıdır.

59 Yıllarca emek vererek biriktirdiği zengin kaynak havuzunu cömertçe paylaşarak bu makalenin Rusça aslına ve başka bazı kaynaklara kolayca ulaşmamı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Ölmez’e teşekkür ederim.

yazı ile anlatılması en kolay olanı mahreç, en zor olanı ötümlülük özelliğidir. İki sesin mahreci aynı ise (/f/ ile /v/ gibi) aralarındaki fark nasıl anlatılabilir? Kaşgarlı'nın burada ne demek istediğini anlamak için Arapça bilmek yeterli değildir, nitekim cümlelerin Türkçe çevirisi de Türkçe konuşanlar tarafından ilk bakışta anlaşılammamaktadır. Cümleyi anlamak için seslerin ayırt edici özelliklerinin yanı sıra Kaşgarlı'nın sesleri tanımlarken kullandığı terimlere aşina olmak gerekir. Kaşgarlı'nın Arapçada olmayan *g* /g/, *ng* /ŋ⁶⁰, *j* /z/ gibi sesleri nasıl tanımladığına bakmak ف harfinin ses değerini anlamada ufuk açıcı olacaktır.

Bu bağlamda Kaşgarlı, *j* /z/ sesini “şın ile ze arasında çıkan harf” (Atalay 1939: 9) olarak tanımlamaktadır. Bu tanımın *j* /z/ sesini gösterdiği konusunda Türkologlar arasında ihtilaf bulunmamaktadır. *z* /z/ sesi diş yuvasından, ش /ʃ/ sesi ile *ž* /z/ sesi diş yuvası arkasından boğumlanır. Kaşgarlı'nın tanımı lafzen alınırsa *j* /z/ sesinin diş yuvası ile diş yuvası arkası arasında bir yerden çıkıyor olması gerekir. Oysa bu ikisi arasında bir yer yoktur. Zaten *j* /z/ sesi ile ش harfi ile gösterilen *ş* /ʃ/ sesinin boğumlanma noktaları (mahreç) aynıdır. Sadece *ş* /ʃ/ ötümsüz iken, *j* /z/ ötümlüdür. *ž* çıkış noktası açısından ش harfine, ötümlü olmak açısından *z* harfine benzemektedir. Yani Kaşgarlı aslında “bu ses *ş*'nin çıktığı yerden çıkıyor ama *z* gibi ötümlü” demek istemektedir. Aynı formülü “fe ile be arası” tanımına uyguladığımızda “*f*'nin çıktığı yerden çıkıyor ama *b* gibi ötümlü” anlamı çıkar. Bu ses de diş dudaksıl /v/ sesidir.

3.1.2. Kaşgarlı'nın Ses Özelliği Üzerinden Tanımlamaları

Kaşgarlı, ف harfinin ses karşılığını *fa* 'rakik “yumuşak fe” olarak adlandırır. Atalay bu ifadeyi “yumuşak fe”, Dankoff ve Kelly ise *thin fā* “ince fe” olarak çevirmişlerdir. Kaşgarlı /p/ sesini *ba* 'sulba “sert be” olarak adlandırır. “Sert be”, /b/ sesinin ötümsüzdür. Buna göre “yumuşak” veya “ince” fe de /f/ sesinin ötümlüsü olmalıdır. Kaşgarlı'nın yumuşak terimini kullandığı diğer bir harf “yumuşak kef” harfidir ve Arap alfabesinde olmayan /g/ sesini göstermektedir (Dankoff ve Kelly 1982: 55). /g/ sesi de /k/ sesinin ötümlüsüdür. Ra-

60 Kaşgarlı /ŋ/ sesini “ng” şeklinde gösterir (bu yazım sesin g'nin nazalı olduğunu göstermektedir) ve “gunneli kef” olarak adlandırır. Ayrıca ğayın harfini de katarak sesin art damaksıl bir nazal olduğunu gösteren mahreçe dayalı bir tanımlaması da bulunmaktadır (yazma 7). Kaşgarlı'nın “gunneli kef” adlandırması günümüzde kullanılan terimlere “nazal g” olarak aktarılabilir. Kaşgarlı'nın tam isabetle belirttiği gibi bu ses /g/ sesinin nazalıdır. Muhtemelen Arap dilcilerinin etkisiyle dilimize giren ve yaygın bir yanlış olan “nazal n” adlandırmasının, Kaşgarlı'nın, bu büyük ve bilinen ilk Türk dil bilimcisinin örneğine uyararak düzeltilmesi ve eğer nazal sıfatı kullanılacaksa “nazal g”, eğer n kullanılacaksa “art damaksıl n” denmesi çağdaş ve evrensel dil bilim standartlarına da uygun olacaktır. Türkologlar arasında son zamanlarda görülen art damaksıl n yerine kısaca damaksıl n deme eğilimi ise yeni bir yanlış adlandırmanın yerleşmesinin yolunu açmaktadır. Çünkü damaksıl n sesi, n ile y arası bir ses olup ses alfabesinde /ŋ/ ile gösterilir. Bugün Macarcada bulunmaktadır.

kik sözcüğü “zayıf” anlamı da taşır. Bugün de dil bilimciler ötümlü seslerden bahsederken “zayıf”⁶¹ tabirini kullanmaktadır. Borovkova: “ ‘Rakīka’ (lafzen ‘kırık, ince’) terimi incelendiğinde ortaya çıktığı gibi, Kāşgarī bu kavramla zayıf sesleri kast ediyordu. Buna göre “bā’ ve fā’ arasındaki boğumlanma, f sesinin boğumlanma noktası değişmeden ötümlüleşmesi anlamına gelir” der (Borovkova 1966: 24).

3.1.3. Kaşgarlı’nın Ana Ses Birimi /v/ ve Alt Ses Birimi /w/ Ayırımı

Çağdaş ölçünlü Türkiye Türkçesinde /w/ sesinin olmadığını ve bu sebeple alfabe de gösterilmediğini söylediğimizde hiçbir şekilde ortaya çıkmadığını değil; ana ses birimi (phoneme) olarak bulunmadığını; alt ses birimi olarak mesela *avuç*, *tavuk*, *havuç* gibi sözcüklerde yuvarlak ünlü komşuluğunda ortaya çıktığında ise anlam farkı yaratmadığını söylemek isteriz. Yani bir kişi *avuç* sözcüğünü diş dudaksız ünsüzle de söylese, çift dudaksız yarı ünlüyle de söylese farklı bir anlam ortaya çıkmaz. Önceki bölümde tartışıldığı üzere Kaşgarlı, Oğuzların /w/ kullanırken ölçünlü Türkçe olarak kabul ettiği Karahanlı (Hakaniye) Türkçesinde ف bulunduğunu söylemektedir. Ancak aynı zamanda tekrar tekrar “iki mahreç arasında olduğunda ف harfini و ile değiştirmenin caiz olduğunu” söyler (ör. yazma 54). İki şekilde de yazılmasının (ve dolayısıyla okunmasının) sakıncası olmadığını belirtmesi ve sınıflandırırken sözcüklerin iki şeklini aynı madde altında vermesi bu seslerin birbirleriyle karşıtlık ilişkisi içinde (contrast) olmadığını yani anlam farkı yaratmadığını gösterir.

3.1.4. Kaşgarlı’nın Sözcük Sınıflandırmasından Çıkan Sonuçlar

Kaşgarlı *Divan*’da Arap gramer kitaplarının yöntemlerini, sınıflandırma şekillerini ve terimlerini Türkçeye uyarlamaya çalışmıştır. Bilindiği üzere Arapçada sözcük kökü (az sayıda dört veya beş kök harfli sözcük dışında) üç ünsüz kök harfi üzerine kurulur, ünlüler değişebildikleri için sözcüğün asli unsurları kabul edilmez. Kök harflerinden biri veya ikisi illet harfleri (sorunlu harfler) olarak adlandırılan elif, waw, ye harflerinden biri olduğunda sözcük sahih yani kurallı bir sözcük olmaz ve fiil çekimi ile isim türetme sırasında sahih sözcüklerden farklı davranır. Bu nedenle Arapça gramer kitaplarında bu tür sözcükler ayrı bir başlık altında ele alınırlar. Türkçede bu durumun tam bir karşılığı olmadığı halde, Kaşgarlı Arapça gramer kitaplarına uygun şekilde bu harflerin geçtiği sözcükleri diğerlerinden ayırmıştır. İkinci harfi و veya ى olan sözcükler için Kaşgarlı *menkus* “eksiltilmiş” yani kök harflerinden biri eksik olan terimini kullanır.

Kaşgarlı *menkus* başlığı altında ikili yazımı olan (hem و ile hem de ف ile yazılabilen) sözcüklerin و’lı şekillerini verir, ama bunların asıl şekli olan ف’li

61 Zayıf (lenis) terimi sadece ötümlü sesleri nitelemek; ama ötümlü sesler zayıf seslerdir.

şekillerini de gösterip, “iki mahreç arasında و’yi و’a çevirmenin caiz” olduğunu belirtir.

و’lı yazımı *menkus* başlığı altında göstermesi, yani و harfini illet harfi kabul etmesi açıkça Kaşgarlı’nın و’lı yazımı Arapçadaki gibi [w] ile okuduğunu göstermektedir. ف ile gösterilen ses ise illetli değildir, yani yarı ünlü olmayan, Arapça /w/ sesinden farklı bir sestir.

3.2. *Divan*’daki Sürtünmeli ve Sürtünmesiz (Kayıcı) Dudaksız Seslerin Dağılım Modeli

Aşağıda Karahanlı Türkçesi söz varlığında ف ve و harflerinin kullanımı gözlenerek ses dağılımları üzerine tespitler yapılmıştır. Bu tespitlerin yapılması faydalı ve gerekli olmakla birlikte farklı yazımların birden fazla açıklanması olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Eğitilmiş kişilerin dilinde alıntı sözcükler aslı gibi yazılabilir; bu da bazen aslı gibi bazen okunduğu gibi olmak üzere iki şekilli yazıma yol açar⁶². Burada bir parantez açarak belirtmek gerekirse Karahanlı Türkçesinde görülen tüm /v/ veya /w/ seslerinin kaynağı aynı olmayabilir, bazı sözcükler farklı dillerden alıntılanmış ve yazımı korunmuş olabilir, bazıları farklı ses dönüşümleri geçirmiş olabilir. *Divan*’da verilen bilgilere göre sadece bu iki harf/ses arasında değil, onlarla diğer sesler arasında da nöbetleşmeler bulunmaktadır (waw ile zel, awut ~ ağut gibi). Buna insan elinden çıkan her eserde hataların olmasının kaçınılmaz olduğu eklenmelidir. Kaşgarlı’nın açıkça Karahanlıların “ev” için ف harfini kullandığını belirtmesine rağmen, *kız* maddesi altında “ev kızı” tamlamasında boylar arası söyleyiş farklılığına değinilmeden و kullanılmıştır (yazma 164). *ev* ve *kız* gibi iki yaygın sözcükten oluşan “ev kızı” tamlamasının bir lehçeye özgü olması beklenmeyeceğinden müstensih hatası akla gelmektedir. Kaşgarlı’nın az da olsa bazı yerlerde Oğuzca kullanımları Oğuzca kaydı düşmeden örnek vermesi söz konusu olabilir mi? Kaşgarlı’nın boylar arası söyleyiş farklılıklarını belirtmekte gösterdiği titizliğe rağmen bu olasılık tümünden yadsınamaz.

Bir gramer kitabı veya sözlük olmadığı için söyleyiş farklılıklarına yer vermeyen, yazı dilinin kullanıldığı Kutadgu Bilig’te Arapça ve Farsça olmayan sözcükler ezici çoğunlukla ف ile yazılmıştır. Örneğin *Divan*’da و’lı şekline çok yer verilen, Kur’an çevirilerinde de ف’li şekli yanında و’lı şekline de rastlanılan *yalaâaç* sözcüğü Kutadgu Bilig’de hep ف’lidir. Bu açıdan Kutadgu Bilig’de و ile yazılan çok az sayıda sözcük dikkat çekicidir. Bu sözcükler *Divan*’da da و ile yazıldığından iki kaynak birbirini destekler. Bunlardan *sandwaç*⁶³ “bülbul” sözcüğü Soğudcadan alıntıdır (Clouston 1972: 837). Soğudca

62 Türkçede bazen *Washington* bazen *Vaşington* yazılması gibi. Resmi yazışmalarda “Türkiye Cumhuriyeti Vaşington Büyükelçiliği” örneğinde olduğu gibi v ile yazılmaktadır.

63 *Divan*’da *sandwaç* olarak geçer. Arat *sandwaç* okumuştur. Geçtiği üç yerden 78. ve 5972.

zand-wāč “şarkı söyleyen, şarkıcı” (aslında *mürğ* “kuş” ile birlikte *zand-wāč mæγ(a)* “şarkı söyleyen kuş”) (Gharib 2004: 463) adı ile bağı açıktır. Soğudca ile Farsçanın söz varlıklarının büyük oranda ortaklaştığı düşünülürse bu sözcük belki o dönemde Farsçada da bulunuyordu veya Karahanlılar İrani bir dildeki bu sözcüğü Farsça olarak algılamış, dolayısıyla Farsça sözcüklere uygulanan yazım özelliğini, yani و ile yazımı bu sözcüğe de uygulamış olabilirler. Ya da Soğud/Uygur alfabesini okuyabildiklerine göre bu sözcüğün Soğudca aslını biliyorlardı, Arap alfabesine de aslı gibi و ile yansıtılar. Kutadgu Bilig’de و ile yazılan diğer bir sözcük *uwut* sözcüğüdür. Ancak bir kez *wutsuzluk* şeklinde (1662) ف ile yazımı mevcuttur.

Kutadgu Bilig’de و ile yazılan *kulawuz* konumuz açısından iki yönüyle ilginçtir: Öncelikle, Kaşgarlı sözcüğün *kulabuz*⁶⁴ şeklini madde başı yapar (yazma 244) ve “b harfi w’den (و) çevrilmiştir” diye açıklar. Tanık gösterdiği “kalin kaz kılavuzsuz bolmas” atasözünde de و ile yazımına yer verir. Kaşgarlı’nın sözlerinden sözcüğün kökeni, /w/ sesinden ne zaman, hangi dilde ve hangi etkilerle /b/ sesine dönüştüğü konusunda bilgi edinmek mümkün değildir. Burada önemli olan Kaşgarlı’nın /b/ ile /w/ arasında bağlantı kurması ve /b/’ye dönüşen sesi ف ile değil و ile göstermesidir. İkinci ilginç nokta ise bu sözcük Clauson’un Doerfer’e (Clauson 1972: 617) onun da Togan’a dayandırarak verdiği bilgiye göre Gürgen (Ürgenç) Harezmcesinden alıntıdır⁶⁵. Doerfer madde başında sözcüğün Türkçeden Farsçaya geçtiğini işaret etmekle birlikte

beyitlerde B nüshasında sanwaç (d yok), 4963. beyitte B nüshasında dal’da cezim var, aynı beyitte A nüshasında *sanduwaç*. *Derleme Sözlüğü*’ne göre *sanduwaç* sözcüğü İzmir Seferihisar’da, *sanduğaç* şekli ise Tunceli’de kullanılmaktadır. Her iki şekil de soyadı olarak görülmektedir.

64 Yazıda ف harfi yazıldığı, altına bir nokta konularak be harfine çevrildiği görülmektedir.

65 Sn. Süter Eker’in “Divanü Lugâti’t Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I,” (*International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13 (2009): 263) adlı makalesinde “Clauson, kelimenin, Harezmceden kopyalanmış olabileceği görüşündedir (bk. EDPT: 617, 619). Doerfer’e göre ise, Far. kulāvuz, Türkçeden kopyadır (bk. TMEN III: 490)” denilir. Gerçekten de Doerfer başlıkta Türkçeden çıkan bir ok çizerek sözcüğün Farsçaya Türkçeden geçtiğini gösterir. Açıklama kısmında başka birçok dile Türkçeden geçtiğini söyler. Fakat maddenin sonuna doğru Clauson’ın gönderme yaptığı bilgiyi (Z. V. Togan’dan alıntılanarak) ekler ve madde başındaki kendi görüşünün yanlış olabileceğini belirtir: “Cf. auch FAD 9: *iktarainā dalīlā yuqālu lahū Qlūs* (~ *Flūs*) *min ahli ğurġāniyah* “wir nahmen einen Führer von den Bewohnern von Ğurġāniya, der ‘*Qlawus*’ hieß, in Dienst”. TOGAN meint, dieses Wort sei “ohne weiteres” قلوب , *qulavuz*, zu lesen. Es ist in der Tat möglich, daß hier (i.J. 923) der erste Beleg, genauer: der erste Vorläufer des Wortes tü. *qulavuz* vorliegt. Da ein Einwohner von Ğurġāniya (heute Küne Urganç, s. FAD 9, Anm. 2) so “hieß” und dies damals noch chwarezm-iranisches Gebiet war, ist es möglich, daß das tü. Wort (gegen unsere obige Ansetzung) aus dem Chwar.-Iran. kommt (und dies eben die “untergegangene zentralasiatische Sprache” ist); dies würde auch erklären, warum es wohl in den atü. Runeninschriften (832 usw.) noch nicht, dagegen bei Yūsuf (1069) schon auftritt” (Doerfer 1967: 492-493).

yazımdaki çeşitliliğin (-b- ~ -β- ~ -v- ~ -γ-, -u- ~ -i-) sözcüğün Türkçe olamayacağını, mutlaka başka bir dilden (unutulmuş bir Orta Asya dilinden) bir alıntı olduğunu gösterdiğini söyler. Aynı zamanda eski Türkçede bu sözcüğe rastlanmadığına, onun yerine etimolojisi çok şeffaf olan *yerçi* sözcüğünün yaygın olarak kullanıldığına dikkat çeker. İbn Fadlan'ın (Z. V. Togan yayını) “Ğurğāniya halkından ‘*Qlūs* (~*Flūs*)’ denilen bir kılavuz tuttuk” cümlesini aktarır, şöyle devam eder: “Togan bu sözcüğün قلووس, qulavuz sözcüğünün ta kendisi olduğunu söyler. Gerçekten de Türkçe qulavuz sözcüğünün ilk hali, daha doğrusu ilk öncüsü (923 yılında) burada görülmüş olabilir. Ğurğāniya (şimdiki Ürgenç) halkından biri böyle adlandırıldığına ve o sırada burası hâlâ bir Harezmi-İran toprağı olduğuna göre, Türkçe sözcüğün (yukarıdaki ifade-mize aykırı olarak) Harezmi-İran. (“unutulmuş bir Orta Asya dili”) gelmesi mümkündür. Bu, aynı zamanda niye Runik yazıtlarda (832 civarı) bulunmadığını ama Yusuf’un eserinde (1069) ortaya çıktığını da açıklayabilir”.

Seslerin sözcük içinde var olabilecekleri yerler ve bir sestem diğerine dönüşme kuralları dilden dile farklılık gösterir. Örneğin Arapça veya İngilizcede sözcük sonunda ötümlü patlamalı sesler bulunabilirken Türkçede bunlar ötümsüzleşir. İngilizcede söz başında iki ünsüz bulunabilirken Türkçede bulunamaz. Bununla birlikte genel yönelimler, eğilimler mevcuttur. Örneğin ünsüzün yuvarlaklaşması, dudaksıllaşması söz konusu ise bunun düz değil yuvarlak bir ünlünün komşuluğunda ortaya çıkması beklenir. Ana ses birimi /w/ ise yuvarlak ünlü aldığı durumda sesin dış dudaksıllaşması beklenmez; dış dudaksıl /v/ sesinin çift dudaksıllaşması ise normal bir ses olayıdır. Ana ses birimi dış dudaksıl /v/ ise dudaksıllaşma (yani [v] > [w] dönüşümü) normalde yazımda gösterilmez, mesela yazı dili kullanılırken *uvut* yazılır ama özellikle söylenişteki sesin niteliği belirtmek istendiğinde [uwut^h] olarak gösterilir, *uvut~uwut* şeklinde ikili yazım ortaya çıkar. Buna karşılık bir dilde ana ses birimi /w/ ise sözcük *uwut* şeklinde yazılır, iki yuvarlak ünlü arasında dış dudaksıllaşarak [uwut] şekline dönüşmesi söz konusu olmayacağından ikili yazım öngörülmez, sadece [uwut] şekli bulunur.

Kaşgarlı tekrarlı olarak “iki mahreç arasında olduğunda” ف harfinin و ile değiştirilmesinde sakınca olmadığını belirtmiştir. Ancak *Divan*'da bütün sözcüklerde rastgele ikili yazıma rastlanmaz. Kaşgarlı'nın özel olarak ikili yazılabileceğini belirttiği sözcükler ve açıklama yapmadığı ama *Divan*'da farklı yerlerde iki harfle de yazılmış bazı sözcükler bulunmaktadır. Kaşgarlı'nın özel olarak ف yerine و konmasında sakınca olmamasına örnek verdiği sözcüklerde ف - و şu üç konumdan birindedir: a) iki ünlü arasındadır⁶⁶ ve ünlü genellikle

66 Borovkova, ünlüler arasında kalan -v- (ڤ)nin Maḥmūd tarafından -w- (و) olarak duyulduğunu söyler (Borovkova 1966: 27).

geniştir; b) iki ünlü arasındadır ve yuvarlak ünlü almıştır; c) bir örnekte /r/ ile bir ünlü arasındadır.

Kaşgarlı, *Menkus* başlığı altında (yazma 54) illetli, yani yarı ünlülü sözcüklerden ʾlı olanları sayar, bunların her birinin v̂'li şekillerini verir (bazı sözcükler v̂ ile değil başka harflerle nöbetleşmektedir), bunların altında bu başlığa uygun olmayan sözcükleri de v̂'nin w ile değiştirilebileceğine örnek olarak sıralar. Kaşgarlı v̂ ~ w nöbetleşmesinin bu örneklerle sınırlı olduğunu söylememiş ve bu örnekleri hangi ölçüte göre seçtiğini belirtmemiştir. Fakat bu şekilde sıralayarak okuyucuya örnekleri inceleme ve karşılaştırma imkânı vermektedir. Saydığı örneklerde /w/ ya iki ünlü (daha ayrıntılı bir gözlemle, *ev̂in~ewin* örneği dışında geniş düz ünlüler yani *e* ve *a*) arasındadır ya da yine iki ünlü arasındadır ve yuvarlak ünlü almıştır: *yav̂a~yawa*, *yalav̂aç~yalawaç*⁶⁷, *ev̂et~ewet*, *ev̂in~ewin* gibi sözcüklerde ʾ harfinin iki ünlü arasında kaldığı görülmektedir. Özellikle *uŵut~uwut* ve *aŵut~adut*⁶⁸ sözcükleri yuvarlak ünlülüdür. Fa'al babından ʾlı örneklerin sayıldığı kısımda (yazma 516-517) *çüv̂it*⁶⁹~*çüŵüt*, *koŵut~kağut*, *kawuz* 'şaraptaki tortu', *küŵüz*, *yuv̂ug~yuwug*, *kov̂uk~kowuk*, *kav̂uk~kawuk*, *tav̂ış~tawuş* örneklerinde ʾ yuvarlak ünlülüdür. İki ünlü arasında kaldığında sürtünmeli ünsüzün (daha da) ötümlüleşerek yarı ünlüye dönüşmesi ve yuvarlak ünlü aldığı anda diş dudaksıl ünsüzün (daha da) yuvarlaklaşarak çift dudaksıl olması gözlenmektedir. Kaşgarlı'nın iki şeklinin olduğunun altını çizerek verdiği örneklerde yarı ünlüye dönüşme ve yuvarlaklaşma; hece sonu konumunda veya ünsüzden sonra değil, iki ünlü arasında kaldığında ortaya çıkmaktadır. Öncekilerden farklı olarak, Kaşgarlı bu sefer v̂ başlığı altında, madde başı olarak *karv̂a-* fiilinin şekillerini saydıktan sonra “karwadi da denir” der ve v̂ olan her yerde waw ile değiştirmenin mümkün olduğunu tekrar eder (yazma 571). Bu sözcükte ʾ ünsüz ama akıcı /r/ sesinden

67 Clauson *yalawaç* sözcüğünün İran dillerinden alıntılandığı kanaatindedir, *sanduwaç* ile aynı eki aldığı düşünür (Clauson 1972: 921). Bu görüş doğru kabul edilmese bile sözcüğün Türkçe kökeni açık değildir. *sanduwaç* ise Soğudcadan alıntıdır (s. 837). Clauson *alawan* sözcüğünün de kesinlikle alıntı olduğunu söyler fakat kaynağını tespit edememiştir (s. 128). Her üç sözcükte de üçüncü hecede /v/ veya /w/ olması dikkat çekicidir, bu az rastlanır bir durumdur. Clauson, eşsesli *dawa* sözcüklerinden birincisi ile Arapça *dewa* “ilaç” arasında uzak bir bağ kurar, ikincisi içinse “açıklanamaz” der (s. 436). İki sözcüğün de /d/ ile başlaması dikkat çekicidir, bu duruma da *Divan*'da az rastlanır. *çowaç* için de, özellikle w'li olması göz önüne alındığında kuşkusuz alıntı olduğunu ama kaynağın belli olmadığını belirtir (s. 395). Uygur yazısında waw harfinin sadece yuvarlak ünlüleri göstermek için kullanılması, Türkçe sözcüklerde ünsüz olarak kullanılmaması ama alıntı sözcüklerde bazen kullanılması uygulaması ile birlikte düşünüldüğünde Kaşgarlı'nın ʾlı şekillerini verdiği sözcüklerden, özellikle düz ünlülü olanların, en azından bir kısmının alıntı sözcükler olma olasılığı yüksektir.

68 Bu sözcükte istisna olarak /w/ sesinin /v/ ile değil d /θ/ ile nöbetleşmesi söz konusudur.

69 *çüv̂it* “çivit” sözcüğünde v̂ harekeli değildir, *çüŵüt* yazımında ise örneklerin tamamında hem ötre hem esre bulunur, esrelerden bazılarının üstü çizilmiştir.

sonra gelmektedir ve /r/ ile ünlü arasındadır. Bunun bir anlamı olup olmadığı açık değildir, Kaşgarlı böyle bir bağlantı kurmamıştır ama *Divan*'da ۛ harfinin /r/ ile ünlü arasında kaldığı iki örnek daha bulunmaktadır (buna karşılık *Divan*'da diğer akıcı /l/'den sonra ۛ gelmesine örnek yoktur). Kaşgarlı'nın örnek verdikleri dışında kalan yazım özelliklerine bakıldığında da sözcüklerdeki dağılım çoğunlukla yukarıdaki şablona uymaktadır, ۛ harfinin yani çift dudaksıl yarı ünlünün hece sonunda veya ünsüzden sonra geldiği örnekler, aşağıda sayıldığı üzere, istisnadır.

Divan'da ۛ ve ۛ içeren sözcüklere baktığımızda Türkçe sözcüklerde ağırlıklı olarak ۛ harfinin kullanıldığını görürüz. Bu harf her konumda kullanılmıştır.

Yukarıda sayılan ikili yazımlı örnekler dışında *küvük~küvük* müş “erkek kedi” (Çiğil lehçesi. Oğuzca *küvük* “saman” ile eş sesli), *uva~uwa* şeklinde örnekler görülmektedir. *Divan*'da ۛ harfli şekli bulunan *kawut*, *kowuç*, *kowuz* “şaraptaki tortu” (Oğuzca cin çarpmasıyla ilgili sözcüğün eş seslisi), *köwüz*, *öwüt*, *suwuk* sözcükleri de yuvarlak ünlüye komşudurlar. Yine sadece ۛ harfli şekli bulunan *alawan*, *çuwaç*, *dawa* (eş sesli iki sözcük), *kowa* “gemin parçası” (Oğuzlardaki *kowa* “kova” ile eş sesli), *sanduwaç* iki ünlü (yuvarlak veya geniş ünlü) arasındadırlar.

Buna karşılık ۛ harfli şekli bulunan *alvür-*, *arvâ-*, *av-*, *avran*, *avzuri*, *çavlan-*, *çavli*, *çavşan*, *çigulvar*, *çivgin*, *çovli*, *ivrik* (*Ar. ibrik*), *irvi*, *karvi*, *kav*, *kavçı-*, *kavra-*, *kavşi*, *kavdın-*, *kev-*, *kevçi*, *kevgin*, *kevre-*, *kevşen*, *küvşek/kevşek*, *kiv*, *sav*, *savçı*, *savdıç*, *savra-*, *savrul-*, *sev-*, *sevrit*, *tav-*, *tavgaç*, *talvür*, *tavran*, *tev*, *tev-*, *teveren*, *telve*, *tevşe-*, *yalva-*, *yalvar-*, *yalvi*, *yavlak*, *yavri-* gibi sözcüklerde, ۛ ya ünsüzden sonra gelmiştir ya da hece sonu konumundadır, yuvarlak ünlüyle de komşu değildir. Yine ۛ harfli *çovli*, *küvlük*, *kövre*, *küvrüg*, *ovrug*, *suvi*, *süvlin*, *süvri*, *şuvşa-*, *tuvra*, *yuv-* sözcüklerinde aynı hecede yuvarlak ünlü bulunmaktadır ama yuvarlak ünlü kendisinden önce gelmiştir ve ۛ hece sonundadır.

Öte yandan *avurta*, *avujgun*, *çavuş*, *çevür-*, *kavur-*, *kavurmaç*, *kövürgen* (Oğuzca *kömürgen*), *kuvur/kugur*, *sovuşgan*, *tuvuz*, *yavuz*, *yevül-*, *yuvuş-* (bazıları ekli) gibi sözcüklerde ۛ yuvarlak ünlülüdür. Ayrıca *avıçga*, *avılgu*, *avın-*, *çivi*, *çavar*, *çavıg*, *ivik*, *kival*, *kevel at*, *teve*, *küvez*, *küven*, *kövij*, *savaş*⁷⁰ (Oğuz), *sevin-*, *tavılguç*, *tavışgan*, *teviş*, *tuvir*, gibi sözcüklerde iki ünlü arasında yer almıştır (genellikle dar ünlüyle). /v/ sesinin ana ses birimi olması durumunda bu örnekler kuralı bozamaz, çünkü ses niteliği özellikle belirtilmek istenmediğinde sözcüklerin ana ses birimi ile yazılması doğaldır.

70 *savaş* ve *savçı* “dünürler arasındaki elçi” sözcükleri Oğuzca olarak belirtilmesine rağmen *v* ile yazılmıştır. Bu durumun en çarpıcı örneği ise bir Oğuz boyunun adının *v* ile yazılmış olmasıdır (yazma 40).

Divan'da hece sonu veya ünsüzden sonra ʒ'lı yazımlar istisnai denilebilecek kadar kısıtlıdır. Bunlardan /w/ sesinin /r/ sesini izlediği üç örneği ayrı bir başlık altında incelemek gerekir. Üç örneğin içlerinden *karwa-* sözcüğünün iki şeklinin de olabileceği (*karvâ-* ~ *karwa-*) Kaşgarlı tarafından not düşüldüğü için yazım hatası olması mümkün değildir. *karwı* ve *korwı* (*kurwı*?) sözcükleri ise sadece ʒ ile yazılmıştır, birer kez geçmişlerdir. Her üçünün de /r/ sesinden sonra geldiği dikkat çekmektedir. *karwı* için Kaşgarlı Arapça *karwe* “yay biçiminde”⁷¹ sözcüğünden alıntı olduğunu (daha doğrusu Arapça ile uygun düştüğünü) söylemektedir (Atalay 1941: 239). Clauson da ona hak vermiştir (Clauson 1972: 646). Arapça bağlantısı ʒ ile yazımı açıklar. Bunun dışında /r/ sesinin niteliği de sonraki sesi değiştirebilir. Bu konuda görüşüne başvurduğum hocam Eser Taylan “[r] sesi dillerde sürtünmeli ünsüz olarak telaffuz edilebildiği gibi kayıcı (glide) da olabilir. Verilen örneklerdeki [r]>ler hep sözcük ortasında ve bir ünlüyü takip ediyor, dolayısıyla kayıcı [r] olduklarını varsayarsak, onu takip eden [v]>nin de kayıcı olarak telaffuz edilmesi beklendiği bir ses olgusudur”⁷² şeklinde açıklama getirmiştir⁷³.

Sayılanlar dışında *uv̂-* “ufala-” fiilinin yanısıra *uw-* “ov-” fiili (*uwa* adının kökü olarak verilir) vardır. *yuwar* yani *yuv̂-* fiilinin geniş zaman eki almış hali şiirde bir kez ʒ ile yazılmıştır, bu nedenle dizinlerde *yuv-* (ʒ'lı) şeklinde madde başı yapılmıştır. Ancak Kaşgarlı'nın madde başı olarak fiili gösterimi *v̂* ile *yuv̂-* şeklindedir. *yuwar* ise ister müstensih hatası olsun, ister bilerek yazılmış olsun, biri yuvarlak iki ünlü arasında kaldığından modeli bozmamaktadır. *yuga* “katmer” sözcüğünün geçtiği örneklerde ʒ harekeli değildir, bir örnekte Atalay dip notta, başlıktaki kalıba uyması için *yuvga* (ʒ'lı) okunmasının daha doğru olacağını belirtmiş, metinde *yuga* yazmasına rağmen dizinde *yuvga* şekline yer vermiştir. Bu sözcükte ʒ /u/ ünlüsünden sonra ve ğayın harfinden önce gelir. Son olarak⁷⁴ *yuhç/yohç/yovhç* (ʒ'lı) şekilleri arasında Atalay tereddüt etmiştir. Clauson ise tek örnekli sözcük olduğunu belirterek büyük olasılıkla alıntı olduğunu (lam aslında üstünlüyse alıntı *yow* köküne –laç eklenmiş) söyler. Bu sözcükte de ʒ harekeli değildir ve yuvarlak ünlüyü takip eder.

Görüldüğü gibi /w/ sesinin hece sonunda ve ünsüzden sonra geldiği örnekler yok denecek kadar az sayıda olup aynı zamanda (*karwa* örneği dışında) okunuşları şüphelidir. Aksi durum, yani ف ile yazılmış, hece sonu veya sessiz-

71 Bu sözcüğün aynı anlamdaki Latince *curvus* > İng. *curve* ile benzerliği dikkat çekicidir.

72 21.07.2017 tarihli özel yazışma

73 Kutadgu Bilig'de *büv̂kir* (98) sözcüğünün *bürkir* (4892) şeklinde de yazılması ilginçtir. Bunun bir yazım yanışı olduğu düşünülmüştür.

74 Ercilasun ve Akkoyunlu 2015'te, dizinde ve metinde *avçı* (167/144), *çavju* (213/183) ile *iv̂il* (139/121) şeklinde (ʒ'lı) yazı çevrimi yapılan sözcükler yazmada ف ile yazılır.

den sonra gelen ve yuvarlak ünlülü olmayan örnekler ise bahse konu sözcük envanterinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

ف harfinin /w/ sesini gösterdiği ön kabulüyle hareket eden akademisyenler; iki yuvarlak ünlü arasında kaldığı sözcüklerde waw harfini *qovuq*, *qovuz*, *küvük* şeklinde *v* ile karşılarken; tek şekli olan (sadece ف ile yazılan) ve ünsüzden sonra gelmesi veya hece sonu olması dolayısıyla sürtünmeli olması beklenen, yuvarlak ünlüyle de komşu olmayan sözcükleri *arwa-*, *çawlan-*, *çawlı*, *saw*, *sawçı* şeklinde *w* ile karşılamışlardır. Atalay, *küwüz* ve *kiviz* şeklinde biri yuvarlak ünlülü, diğeri düz (ve dar) ünlülü iki yazımı olan sözcüğün iki şeklinden; yuvarlak ünlülü olanı dış dudaksıl, düz ünlülü yazımını ise çift dudaksıl ünsüz ile *küvüz* ve *kiwiz* şeklinde göstermiştir. Aynı şey *tawuş* ile *tavîş* için de geçerlidir.

Divan'daki kullanımların gözlemine dayalı olarak Karahanlı Türkçesinin dudaksıl ötümlü ünsüz kullanımı için burada önerilen modeli formüle etmek gerekirse (C ünsüz, V ünlü U yuvarlak ünlüleri göstermek üzere):

Karahanlı Türkçesinde /v/ ana ses birimi, [w] aşağıda belirtilen koşullarda ortaya çıkan bir alt ses birimidir. Her konumdaki ses ف ile yazılabilir, ama و (Oğuzca için verilen örnekler dışında) iki ünlü (daha çok geniş düz ünlüler) arasında (C)VwV ve özellikle yuvarlak ünlü ile birlikte (C)VwU görülür. /r/ ile ünlü arasında kaldığı durum (C)VrwV dışında, hece sonunda veya ünsüzden sonra ف bulunur.

و ile yazılan düz ünlülü şekillerin çoğunun -tekrarlı olarak و ile yazılan *yalawaç* başta olmak üzere- ve az sayıdaki /r/'li örneğin alıntı sözcükler olmasının yüksek olasılık olduğu dikkate alınırca geriye sadece yuvarlak ünlülü durum kalmaktadır.

3.3. Arap Alfabesine Harf Ekleme ve Var Olan Harfi Başka Bir Ses İçin Kullanma Uygulamaları

Tarihte çeşitli Türk toplulukları farklı dinleri benimsemişler, her yeni din ile birlikte bu dinin kutsal metinlerinin yazıldığı alfabeyi de kabul etmişler, Türkçeyi bu alfabelerle yazmışlardır. Göçebe topluluklarda yazı kültürü sınırlı kalmışken özellikle yerleşik ve yazılı kültürü benimseyen Uygurların kullandığı, gene Orta Doğu kökenli alfabesi köklü bir yazı geleneği ve anlayışı oluşturmuştur. Bu alfabe ile Arap alfabesi arasında ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Arap alfabesinin Türkçeye uyarlanmasında önceki alfabeden gelen alışkanlıkların da etkisi olmuştur. İslam'ın kabulüyle de Arap alfabesi Türkçenin yazılmasında kullanılmaya başlanmıştır.

Türk toplulukları Arap alfabesine geçerken önlerinde kendilerinden önce benzer bir deneyimi yaşamış olan İranî toplulukları örnek olarak buldular.

Arap alfabesi Arapçanın ses özelliklerini yansıttığından, birçok fazla harf olmasının yanı sıra diğer Müslüman toplulukların kendi dillerini ifade etmeleri için gereken seslerin bir kısmını karşılamıyordu. Müslüman topluluklar fazla harfleri alfabeden atmadılar, Arapçadan geçen sözcükleri yazmak için kullanmaya devam ettiler. Hem Farsça hem de Türkçe metinlerde Arapça kelimelerin imlası aynen korunmuş, örneğin ع, ح, ض gibi harfleri içeren kelimeler alıntılanırlarında Arapçada yazıldığı gibi yazılmış ama Farsça ve Türkçe konuşurları tarafından kendi dillerinde bulunan seslere uyarlanarak telaffuz edilmişlerdir.

Eksik sesler için ise toplumların önünde iki seçenek bulunuyordu: a) Eksik sesi alfabedeki en yakın sesin harfiyle karşılamak. Bu yöntem sesler arasında bir çakışmaya yol açmadığı sürece daha kullanışlı, ekonomik bir yöntemdir. Ancak iki sesin anlam farkı yarattığı durumlarda kullanışsız olur. b) Yeni harf eklemek. Türklerin geçmişte çok tercih etmedikleri bir yöntemdir. Ciddi okuma zorluğu doğurmasına rağmen örneğin Osmanlılar alfabeğe yuvarlak ünlüleri (o, ö, u, ü) ayırt edecek harfler eklememişlerdir.

Türklerden önce İslam’ı kabul eden Farsça konuşan topluluklar her iki yöntemi de kullandılar:

A) Var Olan Yakın Bir Sesi Kullanmak

Arapçada /v/, Farsçada ise /w/ sesi olmadığından bir çakışma, anlam karışıklığı söz konusu olmaz. Bu durumda yeni bir harf eklemek yerine fazla olan ڤ harfi Farsça kelimelerdeki /v/ sesi için istihdam edilmiştir⁷⁵. Mevcut alfabede zaten Farsça için kullanılmayan birçok harf vardı, yeni harf eklemek, zorunlu olmadıkça alfabeği daha da kalabalıklaştırmak anlamına gelecekti. Türk toplulukların çoğunda da aynı yolun izlendiği görülmektedir. Karahanlı-Harezm uygulaması bu konuda istisnadır. Barthold, Orta Asya Türklerinin Arap alfabesini kullanırken önceki yazı sistemlerinin etkisinde kaldıklarını, Oğuzların ise Uygur yazısını bilmeden doğrudan Arap alfabesi kullanmaya başladıklarını belirtir. Bu nedenle örneğin Karahanlılar ünlüleri belirtmeye çalışırken Oğuzlar {-di} ekini bile ünlüyle göstermiyor, esre koyuyorlardı (s. 97). Zaten, bilindiği üzere, sonradan eklenmiş diğer harflerin de kullanılmadığı örnekler sayısızdır. Gef harfi zaman içinde tamamıyla kullanımdan düşmüştür. Bu düşme, gef harfinin kullanıldığı zaman ve toplumlarda /g/ sesinin olduğunu, kullanılmamaya başlamasıyla /g/ sesinin ortadan kalkıp yerini /k/ sesine bıraktığını göstermez. Zaten bu şekilde yorumlanmamıştır. Müstensihler, anlam karışıklığına yol açmayacak, sözün gelişinden anlamın çıkarılabileceği durumlarda, fazladan konulacak harfleri bir ağırlık olarak düşünmüş

75 Yazı konuşmaya göre çok muhafazakârdır. Yeni Farsça döneminde artık /w/ kaybolup /v/ sesi yerleştiği halde ڤ harfinin korunması yazı geleneğinin bir sonucu da olabilir.

olmalıdır. Dolayısıyla Karahanlı ve Harezmi dönemlerinde ف harfinin kullanılmış olması, daha sonraki yazı dillerinde ise böyle bir harfin görülmemesi, mutlaka bir ses değişikliğine işaret etmez, bir yazım (imla) özelliğine işaret eder. *Divan*'da da aynı sözcükleri waw, ve, fe, pe varyasyonlarıyla görmek mümkündür.

B) Harf Ekleme Yöntemi

Fars alfabesinde ج harfine 2 nokta eklenerek c /dʒ/ sesinin ötümsüzü olan ç /tʃ/ sesi, ب harfine iki nokta eklenerek /b/ sesinin ötümsüz eş değeri /p/ sesi, ک harfine keşide eklenerek /k/ sesinin ötümlüsü /g/ sesi gösterildi⁷⁶. Bu üç örnekte de boğumlanma noktaları aynı olan iki ses arasında ötümlülük açısından karşılık bulunmaktadır. Bunlar dışında diş yuvasıl /z/ sesini gösteren ز harfine 2 nokta eklenerek diş yuvası ardı j /ʒ/ sesi karşılandı. Bu örnekte ötümlü-ötümsüz denliği kurulmamıştır, j /ʒ/ sesinin ötümsüz dengi ş /ʃ/ sesidir. Fakat diğerlerinden farklı olarak ش harfinin kendisi zaten üç noktalıdır, iki nokta ilavesiyle beş noktaya çıkarılması kullanışsız olurdu. Noktaların kaldırılması durumunda ise س harfi ortaya çıkacaktı. Dolayısıyla ژ harfinin ش harfi yerine tek noktalı ز harfinden türetilmesi pratik nedenlerden olsa gerektir.

Görüldüğü gibi harf eklemede (ژ harfi anlatılan gerekçelerle ayrı tutulursa) boğumlanma noktası (mahreç) açısından hayranlık verici bir isabet kaydedilmiştir. Eksik sesleri gösterecek harfler alfabede bulunan ötümlü veya ötümsüz karşılıklarını gösteren harflere ekleme yapılarak elde edilmiştir.

3.4. Harf Ekleme Yönteminin ف Harfinin Ses Değerini Bulmaya Katkısı

Türkler; komşu oldukları İranî halklarla sıkı kültürel ilişkiler içinde olmuşlardır. Farısların Arapça konuşmayan bir Müslüman toplum olması, daha sonra İslam'ı kabul eden ve yine Arapça konuşmayan bir toplum olan Türklerle çeşitli konularda örneklik etmelerini sağlamıştır. Öyle ki birçok dini terim Arapçadan değil Farsçadan alınmıştır. Her iki dilde de Arap alfabesinde gösterilmeyen sesler bulunmaktaydı ve Farıslar kendi dillerindeki eksik sesler için harf üretmişlerdi. Farsçada ünsüzlerde ötümlü-ötümsüz çiftlerde tam bir simetri varken Arapçada simetri oldukça zayıftır, mahreç çeşitliliği söz konusudur. Farısların Arap alfabesinde bulamadıkları sesler Arapçadaki seslerin ya ötümlü ya da ötümsüz eşleriydi. Bu nedenle harf üretme ötümlülük üzerinden ilerlemiştir. Fe /f/, cim /dʒ/, je /ʒ/ harflerinin gösterdiği sesler Türkçenin asli

76 Dankoff ve Kelly Fars alfabesindeki bu 3 ek harfin *Divan*'ın orijinalinde bulunmadığını, sonradan farklı renkte bir mürekkeple eklendiğini savunmaktadırlar. Bu doğru olsa bile Kaşgarlı Arap alfabesinde olmayan bu harfleri ötümlü/ötümsüz eşleri üzerinden tanımlamıştır. /p/ için sert /b/, /g/ için yumuşak /k/ gibi. ژ harfini kullanmasından da anlaşıldığı üzere Fars alfabesinden ve uygulamasından kuşkusuz ki haberdardı.

sesleri arasında olmadığı için eski Türkçede tam bir simetri bulunmuyordu. Fakat anlaşılan Kaşgarlı'nın zamanında alıntı sözcüklerden ve ağız farklarından kaynaklanan seslerle simetri tamamlanmıştı. Ancak bu simetride asli /v/ sesini gösterecek bir harf yoktu. Üstelik Karahanlıların Uygur yazısından gelen bir alışkanlıkları vardı. Waw harfini sadece yuvarlak ünlüler için kullanıyorlar ünsüz sesi göstermek için farklı bir harfe gerek duyuyorlardı. Dolayısıyla Arap alfabesine yeni bir harf eklemek istediler. Bunun için Farsların da uyguladıkları ötümlü-ötümsüz denklığıne dayalı bir yöntem kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu yöntem ise şu adımlardan oluşmaktadır:

- 1) Eksik sesin boğumlanma noktasını (mahreç) bul.
- 2) Aynı boğumlanma noktasından çıkan başka bir ses var mı?
- 3) Bu ses hangi harf ile gösteriliyor?
- 4) Harf noktalı ise noktaları üçe tamamlama.

Bu işlemi /v/ sesini gösterecek bir harf üretmek için uygulayalım:

- 1) Boğumlanma noktası diş dudaktır.
- 2) Aynı noktadan çıkan ses /f/ sesidir.
- 3) Bu ses fe (ف) harfiyle gösterilmektedir.
- 4) Noktaları üçe tamamlayınca ortaya çıkan sonuç: ف

3.5. Arap Alfabeti Kullanan Türk Olmayan Toplumlarda /v/ Sesinin Gösterimi

Arapçada /w/ sesi varken /v/ sesi yoktur, Farsça ve Türkçede ise /v/ sesi varken /w/ sesi yoktur. Arap alfabesi ile yazılan, iki sesin de bulunduğu, dolayısıyla anlam farkı yaratabildiği bir dile bakmak konumuz açısından aydınlatıcı olacaktır. Sorani tüm bu özellikleri sağlamaktadır. Bilindiği gibi bu dilin konuşurlarından İran, Suriye ve Irak'ta yaşayanlar halen Arap alfabesi kullanmaktadırlar. Bu alfabe bakıldığında /w/ sesi için و, /v/ sesi için ise ف⁷⁷ kullanıldığı görülür. Sorani alfabesi oluşturulurken, aradaki zaman farkına rağmen, Karahanlılar ile aynı mantığın izlendiği görülmektedir⁷⁸. Bu alfabede je, pe, gef, çim harfleri de Fars alfabesindeki gibidir. Alfabetinde ف bulunan diğer uluslar Komorlarda ve Wakhilerde de bu harf /v/ sesini و harfi ise /w/ sesini göstermektedir. Malay Cavi alfabesinde ise ف /p/ sesini gösterirken /v/

77 Bugün bilgisayar sistemlerinde kullanılan Unicode karakter tablosunda و harfinin adı waw, ف harfinin adı ise veh olarak geçmektedir.

78 Yukarıda da belirtildiği gibi aynı alfabe kullanıyor olsalar da başka bir dilde bir harfin okunuşu Türkçe için delil teşkil etmez, ancak destekleyici bir bilgi olabilir. Burada Sorani örneği harf üretmeyi ötümlü/ötümsüz denklığıne dayandırması açısından önem taşımaktadır. Başka bazı dillerde ise alfabenin sesleri karşılama yeteneğine göre çözümler bulunmuş, mesela patlamalıdan sürtümlü sesin türetilmesi yoluna gidilmiştir.

sesi waw'ın üstüne bir nokta eklenerek gösterilmiştir. Bu dillerde diğer ek seslerin üretilme mantığı Fars alfabesinden farklıdır.

4. Sonuç

Arap alfabesindeki و sesi çift dudaksıl yarı ünlü /w/ sesini gösterdiğine göre ona alternatif olarak alfabeye eklenmiş olan ف harfi mutlaka başka bir ses olmalıdır. Seçenekler arasında en akla uygun olanı bu sesin diş dudaksıl sızıcı /v/ sesini göstermesidir. Fakat /w/ dışındaki diğer dudaksıl ötümlü sesler de bütünüyle dışlanamaz. Kaşgarlı /w/ sesini Oğuzlara atfedip kendilerinin başka bir ses kullandığını söylediği için güvenle “Karahanlıların kullandığı ölçünlü yazı dilinde /w/ ana ses birimi olarak bulunmuyordu” diyebiliriz. Kaşgarlı'ya; bize çağların ötesinden Türkçenin kokusunu taşıyan Türkçenin bilinen ilk ve büyük dil bilginine, onun sözlerini, kendi yorum ve kabullerimizi karıştırmadan, aynen onun anlatmak istediği şekilde anlamayı, en azından bu yolda çabalamayı borçluyuz. Bugünkü bilgilerimizi ve tutumlarımızı geçmişe yansıtarak Kaşgarlı'nın sözlerinin üzerine kendi yorumlarımızı giydirmek bizim açımızdan, sadece Kaşgarlı'dan alabileceğimiz bazı bilgilerin (11. yy.da Oğuzların /w/ kullanması gibi) kaybolması anlamına gelebilir.

Ötümlü diş dudak ünsüzü /v/ sesini gösteren harfin ف harfinden türetilmesi ses bilim açısından isabetli bir seçimdir. Çünkü /v/ sesi tam olarak /f/ sesinin ötümlü karşılığıdır. Nasıl ki Farsça ötümsüz ç /f/ sesini göstermek için aynı sesin ötümlüsünü gösteren cim harfine iki nokta eklenmiştir, nasıl ki ötümlü /g/ sesini göstermek için aynı sesin ötümsüz karşılığını gösteren *kef* harfi kullanılmıştır, Türkçe /v/ sesini göstermek için de aynı sesin ötümsüzünü gösteren fe harfi seçilmiştir. Bu durum aynı zamanda harfi ekleyen kişilerin ses bilgisine hâkimiyetini göstermektedir.

Sonraki dönemlerde bu harfin kullanılmaması da anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim farklı coğrafyalarda ve zamanlarda ortaya çıkan metinlerde gef harfine rastlanırken bir süre sonra /g/ sesi için de kef harfi kullanılmaya başlandığı izlenmektedir. Cim harfi yerine cim kullanılması, pe yerine be yazılması sık rastlanılan durumlardır. Bu yazım şekilleri o dilde artık o sesin kullanılmadığına bir işaret olarak algılanmamış, bir yazım özelliği olarak kabul edilmiştir. Örneğin /g/ sesinin kef ile gösterildiği eserlerden yola çıkılarak /g/ sesinin belli bir dönemden sonra Türkçede kaybolduğu sonucu çıkarılmamıştır. Aynı şekilde alfabede ف harfinin artık kullanılmaması temsil ettiği sesin o dilden düştüğünü göstermez. Belli bir noktadan sonra hem Arapça /w/, hem de Türkçe /v/ içeren sözcükler için و harfi kullanılmaya başlanmış ve (Kur'an kıraati dışında) Türkçeye giren Arapça sözcükler Türkçe telaffuz ile diş dudak sesiyle söylenmeye başlanmıştır. Türkmencede ve Arap ülkelerinde yaşayan

Türkmen topluluklarında ise çift dudaksız sızıcı veya yarı ünlü dudaksız sesler bulunmaktadır.

Öte yandan Kaşgarlı'nın Oğuzlar hakkında birbiriyle çelişkili görünen bilgiler vermesi boy farklarından kaynaklanmış olmalıdır. Çağdaş ve (ulaşılabilen geçmişteki) tarihî Oğuzca özellikleri ile uyuşmayan özellikler Kıpçak grubundan dillerle uyuşmaktadır. Dolayısıyla söz başı *c* /dʒ/ gibi Oğuzca ile bağdaştırılması mümkün olmayan özelliklerin siyasi olarak Oğuzlara bağlı Kıpçak unsurlarına, ya da Kıpçak özellikleri gösteren, Kıpçaklarla Oğuzların özelliklerini birlikte taşıyan bir boya ait olması mümkündür. Kaşgarlı'nın tasnifinde Peçenek boyu Oğuz boyları arasında sayılmıştır. Tarihçiler Peçeneklerin büyük bölümü batıya göç ederken yerlerinden ayrılmayan bir topluluğun Oğuzlara katıldığını belirtmektedirler. Peçeneklerin bugünkü Karakalpaklar (daha doğrusu Karakalpak boylarından bazıları) ile bağı olduğu çeşitli tarihçilerce gündeme getirilmiştir. Tarihî ve antropolojik verilerin yetersizliği nedeniyle, en azından şimdilik, bu iddiaların ne kanıtlanması, ne de reddilmesi mümkündür. Fakat Kaşgarlı'nın Oğuz dil özellikleri olarak verdiği ama Oğuzca ile bağdaşmayan özelliklerin Karakalpakça ile uyuşturduğu tespiti yapılabilir. Bugün elimizde Peçenekçenin dil özelliklerini yansıtan bir metin bulunmamaktadır; bu nedenle ancak ihtimallerden söz edilebilmektedir. Eldeki sınırlı veriden hareketle Peçenekçenin Kıpçak grubu bir dil olduğu sonucu çıkarılmıştır. Tarihsel olarak Peçeneklerin hem Oğuzlarla hem Kıpçaklarla yakın ilişkileri olduğu bilinmektedir. Peçeneklerin de farklı boylardan oluştuğu ve bu boyların gevşek bağlarla birbirlerine bağlandıkları anlaşılmaktadır. Farklı Peçenek boylarının farklı dil özellikleri göstermesi mümkündür. Aynı zamanda Batı Orta Asya'nın yerli (veya çok önce göç etmiş) halklarının Peçenekler, Kıpçaklar ve Oğuzlar içinde erimeleri de söz konusudur. Görüldüğü kadarıyla Kaşgarlı Bizans'a (Rum) yakın bir kavim olarak tanımladığı Peçenekler hakkında verdiği bilgileri Peçenekler başlığı altında vermiş, fakat göç etmeyip Oğuzlara karışan Peçenekleri Oğuzlar başlığı altında ele almıştır.

Yazı çevrimi yapılırken **ف** harfinin kullanımı özellikle gösterilmek istenirse *v* üzerine nokta, çizgi veya şapka konularak ayırım vurgulanabilir (Reşit Rahmeti'nin uygulamasında olduğu gibi). Ama *v* ile *w* harfleri kullanılacaksa *w* harfinin çift dudaksız sesi gösteren **و**, *v* harfinin ise **ف** için kullanılması uygun görünmektedir (Clouston, Erdal, Brockelman, Borovkova gibi dil bilimcilerin uyguladığı şekilde). **ف** harfinin sürtünmeli *b* sesini gösterdiği düşünülüyorsa *w* değil *β* karakterinin kullanılması karışıklığı önleyecektir.

Karahanlılar dillerinde bulunan ama Arap alfabesinde karşılığı olmayan bir sesi, büyük olasılıkla dış dudaksız /v/ sesini, göstermek için ötümlü-ötümsüz denklığı yöntemini izleyerek **ف** harfine iki nokta eklemişlerdir. Karahanlılar muhtemelen Uygur yazısından gelen alışkanlıkları nedeniyle **و** harfinden ayrı

olarak, ünsüz bir sesi, /v/ sesini gösteren bir harfe gerek duymuşlardır. Ancak yazıya ağırlık getiren bu harften zaman içinde vazgeçilmiştir. Kaşgarlı Oğuzca için *dillerin en yeğnisi* (“hafifi”) der; aynı hafiflik yazıda da görülmektedir. Oğuzlar eklenmiş harfleri çoğu zaman kullanmama yoluna gitmişler, anlam farkı oluşturmaya dolayısıyla hiçbir sorun çıkartmayan /w/-/v/ farkı için harf eklemeyi ise hiç düşünmemişlerdir.

Divan'daki örneklerden Karahanlıların [w] sesini iki ünlü arasında, özellikle yuvarlak ünlülerle ve alıntı sözcüklerde bir alt ses birimi olarak kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bugünkü Türkçede de bu tür ses olayları görülmektedir. Bununla birlikte Karahanlıların ana ses birimleri arasında /w/ bulunmamaktaydı. Kaşgarlı bunu açıkça belirtmiştir. Kaşgarlı'nın kendi terminolojisi içinde anlattıklarından Karahanlıların ana ses biriminin dış dudaksıl /v/ sesi olduğu sonucu ağırlık kazanmaktadır. Kaşgarlı'ya göre 11. yy'da Oğuzların ana ses birimi /v/ değil /w/ idi.

Tarihi Türkçe gramerlerinin Karahanlı ve Oğuzca ses bilim bölümlerinin bu duruma uygun olarak düzeltilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- ARAT, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig I, Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Maya, 1979.
- ATA, Aysu. *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi: Harezmi-Altınordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2014.
- ATALAY, Besim. *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi (I-III)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939-1941.
- BARTHOLD, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri 1927*. Düz., Hüseyin Dağ. Ankara: Çağlar, 2004.
- BAZIN, Louis. *Türkmence*. Çev., Efrasiyap Gemalmaz. Erzurum: AÜ, 1988.
- BOROVKOVA, T. A. “O gubnyh soglasnyh v «Divanu lugat-it-türk» Mahmuda Kaşgarî.” *Tjurkologičeskij sbornik*, 1966: 24-27.
- BROCKELMANN, Carl. *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd el-Kāşyārīs Dīvān Luyāt'at-Türk*. Budepest: Körösi Csoma-Gesellschaft, 1928.
- . *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill, 1954.
- CLARK, Larry. *Turkmen reference grammar*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998.
- CLAUSON, Gerard. *An etymological dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford, 1972.
- COMRIE, Bernard. *The World's Major Languages*. Londra ve Newyork: Routledge, 2009.
- ÇEÇEN, Halil. “Çeviri Yazıda “v” Ünsüzü Üzerine Bir Değerlendirme.” *Turkish Studies : International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10/16 (Fall 2015): 461-474.
- DANKOFF, Robert, ve James Kelly. *Compendium of the Turkic Dialects*. Cambridge: Harvard University Printing Office, 1982.

- DOERFER, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1963-1975.
- . *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1993.
- DURKİN-Meisterernst, Desmond. “Khwarezmian.” *The Iranian Languages* içinde, düz. Gernot Windfuhr, 336-376. Oxon: Routledge, 2009.
- ECKMANN, János. “Küçük Çağatay Grameri.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 10 (1960): 41-64.
- . “Harezm Türkçesi.” *Tarihi Türk Şiveleri* içinde, çeviren Mehmet Akalın, 173-210. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- ERCİLASUN, Ahmet B. *Türk Dili Tarihi:Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla*. Ankara: Akçağ, 2004.
- ERCİLASUN, Ahmet B., ve Ziyat AKKOYUNLU. *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti t-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015.
- ERDAL, Marcel. *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- . *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill, 2004.
- ERMERS, Robert. *Arabic Grammars of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of Abu Hayyan al-Andalusi’s Kitāb al-Idrak li-Lisan al-Atrak*. Leiden-Boston-Londra: Brill, 1999.
- GHARIB, B. *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhangian Publications, 2004.
- GOLDEN, Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. Osman Karatay tarafından *Türk Halkları Tarihine Giriş* adıyla çevrilmiştir (İstanbul: Ötüken, 2013).
- GÖKSEL, Aslı, ve Celia Kerslake. *Turkish: A comprehensive grammar*. Londra ve New York: Routledge, 2005.
- GÜLSEVİN, Güner. “11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?” *Bilig*, no. 76 (Kış 2016): 269-300.
- HANSER, Oskar. *Turkmen Manual: Descriptive Grammar of Contemporary Literary Turkmen, Texts, Glossary*. Wien: Verband d. Wiss. Gesellschaften, 1977.
- HENNING, W. B. “Sogdian Loan-Words in New Persian.” *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London* 10, no. 1 (1939): 93-106.
- KARAHAN, Akartürk. “Dîvânü Luğâti t-Türk’e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi.” Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- . “Kâşgarlı Mahmud’un Kayıtlarında İdil Boyu Türk Lehçeleri.” *Türkbilig*, no. 24 (2012): 21-32.
- . “Dîvânü Luğâti t-Türk’e Göre Oğuzca.” Düz., Mikail Cengiz, Tufan Gündüz. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi. “Nehcü’l-Feradis’in Dil Hususiyetleri.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*, no. 16 (1968): 55-72.
- KÂŞGARLI MAHMUD. *Dîvânü Luğati t-Türk (Tıpkıbasım-Facsimile)*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.

- . *Kitabu Dîvânî Lugâtî't Türk*. İstanbul: Daru'l-Hilafet-i Aliye, 1333/1917.
- KAYE, Alan S. "Arabic." *The World's Major Languages* içinde, düzenleyen Bernard Comrie, 560-577. Londra ve Newyork: Routledge, 2009.
- KELLY, James M. "Remarks on Kaşgarî's Phonology : II. Orthography." *Ural-Altaysche Jahrbücher*, no. 45 (1973): 144-162.
- KORKMAZ, Zeynep. *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- MACKENZIE, David Neil. "The Missing Link." *Persian Origins: Early Judaeo-Persian and the Emergence of New Persian* içinde, düzenleyen Ludwig Paul, 103-110. Wiesbaden: Verlag, 2003.
- MELIORANSKIY, P. M. *Arab-filolog o turetskom yazıke*. Sanktpeterburg : Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1900.
- MİNORSKY, V. V. *Hudud al-'Alam 'The Regions of the World' : A Persian Geography 372 A.H. (982 AD)*. Düzenleyen C. E. Bosworth. Gibb Memorial Trust, 2015.
- NÉMETH, Gyula. "Peçenek ve Kumanların Dili (Çev.János Eckmann)." *Türk Dili Belleten*, no. 14-15 (1951): 97-106.
- NOVÁK, Lubomír. "Problem of Archaism and Innovation in the Eastern Iranian Languages." Doktora Tezi, Karlova v Praze Üniversitesi Genel Dil Bilim Bölümü, 2013.
- ÖLMEZ, Mehmet. "Eski Türk Yazıtlarının Yeni bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?" *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*. Afyonkarahisar, 2009.
- ÖZKAN, Mustafa. "Türkçenin Anadolu'da Yazı Dili Olarak Gelişmesi." *Türkiyat* 24, no. 1 (2014): 53-73.
- ÖZTOPÇU, Kurtulus, Zhoumagaly Abouy, Nasir Kambarov, ve Youssef Azemoun. *Dictionary of Turkic Languages : English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uighur, Uzbek*. New York: Routledge, 2016.
- PAYNE, J. R. "Iranian Languages." *The World's Major Languages* içinde, düzenleyen Bernard Comrie, 437-444. Londra ve Newyork: Routledge, 2009.
- RADLOFF, W. *Severnyh Tjurkskih Plemën : Obrazcy narodnoj literatury*. Cilt VII. St. Petersburg: Tipografija Imperatorskoj AN, 1896.
- RICHARDSON, David and Sue. "The Origin of the Karakalpaks." *Karakalpak*. 2012. <http://www.karakalpak.com/histkpk.html> (01 01, 2017 tarihinde erişilmiştir).
- SCHÖNIG, Claus. "Turkmen." *The Turkic Languages* içinde, düz., Lars Johanson ve Éva Á. Csató, 261-272. Londra ve Newyork: Routledge, 2006.
- TAŞAĞIL, Ahmet. *Kök Tengri'nin Çocukları : Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- TAYLAN, Eser Erguvanlı. *The Phonology and Morphology of Turkish*. İstanbul: Boğaziçi University Press, 2015.
- TEKİN, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kitap Matbaacılık, 2003.
- TEKİN, Talat ve Mehmet ÖLMEZ. *Türk Dilleri : Giriş*. Ankara: BilgeSu, 2014.
- VÖRÖS, Gabor. "Relics of the Pecheneg Language in the Works of Constantine." *The Turks : Early Ages* içinde, düz., Hasan Celal Güzel, Cem Oğuz ve Osman Karatay, 617-631. Ankara: Yeni Türkiye, 2002.
- WATSON, Janet C. E. *The Phonology and Morphology of Arabic*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- ZEMAŞARI. *Mukaddimetü'l Edeb*. Düz., Nuri Yüce. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.

